

Gewapend met humor

De anarchistische beweging in Nederland, 1915-1928

T.H. Tiersma, s1132822

thtiersma@live.nl

Research Master Scriptie

Political Culture and National Identities

Universiteit Leiden

Dhr. dr. D. Bos

December 2017

“Revolutie is een ernstige zaak. (...) Een zaak ernstig nemen, zich helemaal er door laten vullen, denken en doen volledig in haar dienst stellen, betekent in het geheel niet een larmoyante afwezigheid van humor. (...) Revolutie is een vreugdevolle zaak.”

Erich Mühsam, ‘Humor en Revolutie’

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Afkortingenlijst.....	4
Inleiding.....	5
Anarchisten en sociale bewegingstheorie	16
Humor	17
Hoofdstuk 1 – Anarchistisch straattheater in de krant	24
Deel I – 1915-1920	24
Deel II – 1921-1922.....	30
Deel III – 1923-1926	43
Deel IV – 1927-1928	49
Hoofdstuk 2 – Met papieren humor in de aanval.....	55
Deel I – <i>Alarm</i> en <i>De Roode Duivel</i>	56
Deel II – <i>De Moker</i>	64
Deel III – <i>De Kreet der Jongeren</i> en <i>De Branding</i>	70
Deel IV – <i>Opstand</i>	75
Hoofdstuk 3 – Beeld met een boodschap	80
Deel I – Militarisme.....	84
Deel II – Parlement.....	88
Deel III – Koningshuis	93
Deel IV – Kapitalisme	96
Onrecht.....	96
Kerk.....	97
Kolonialisme	99
Conclusie	104
Bijlage.....	108
Literatuurlijst	110
Primaire bronnen	110
Archieven.....	110
Brochures en overige gedrukte primaire bronnen.....	110
Kranten en periodieken	111
Secundaire literatuur.....	112

Voorwoord

“Achteraf kun je er om lachen...”, waren de toepasselijke woorden die mijn broer ergens halverwege mijn onderzoek aan de keukentafel liet vallen. Het moment voor het schrijven van een voorwoord leek en bleek destijds nog ver weg, maar ik ben blij dat ik zijn opmerking toen wel direct heb opgeschreven.

Na een lang en leerzaam onderzoek ben ik dank verschuldigd aan Dennis Bos voor de telkens weer verhelderende begeleidingsgesprekken, aan Esther Buizer als studietoelichting voor haar begrip en aan al die anderen, waaronder in het bijzonder mijn ouders, die ik in welke mate dan ook van mijn scriptieproces heb laten meegenieten.

Thijmen Tiersma, december 2017

Afkortingenlijst

AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BvCS	Bond van Christen-Socialisten
CID	Centrale Inlichtingendienst
CPH	Communistische Partij Holland
FSA	Federatie van Sociaal-Anarchisten
IAMV	Internationale Anti-Militaristische Vereniging
JGOB	Jongelieden Geheel-Onthouders Bond
NAS	Nationaal Arbeids-Secretariaat
NSV	Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
SAJO	Sociaal-Anarchistische Jeugd-Organisatie
SAV	Sociaal-Anarchistisch Verbond
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SP	Socialistische Partij
VJV	Vrije Jeugd Verbond

Inleiding

Halverwege de jaren zestig kwam het in Nederland met grote regelmaat tot hardhandige confrontaties tussen de politie en de anarchistische actiegroep Provo. Het provoceren van de politie was dan ook “letterlijk kinderwerk” zoals provo’s vooral in Amsterdam herhaaldelijk lieten zien:

“Je hoeft maar even in het openbaar een praatje af te steken bij een beeldje, ergens een bloem te leggen, op de grond te gaan zitten of wat rozijnen uit te delen of het hele politieapparaat met al z’n uniformen, laarzen, petten, sabels, knuppels, waterkanonnen, politiehonden, traangasbommen en overvalwagens komt in het geweer.”¹

De autoriteiten stonden midden jaren zestig onder grote druk. De welvaart steeg explosief en ook de ontzuiling nam toe. De bevolking werd steeds mondiger en met name jongeren begonnen zich tegen de gevestigde orde af te zetten. Het gezag van de autoriteiten werd niet langer meer als vanzelfsprekend aanvaard.²

De vaak tamelijk overdreven politiereacties op de veelal onschuldige provocaties hielpen daarbij niet. Integendeel. De politie, als verdediger van de gevestigde orde het meest zichtbaar en daardoor ook kwetsbaar³, maakte zich veelvuldig belachelijk. Zo werd een auto aan de grens met België aangehouden op verdenking van verboden marihuanabezit, waarna het naar later bleek onschuldige goedje in beslag werd genomen. Het leverde de betrokken provo’s een recordaantal punten op in het zogenaamde marihuettespel, waarbij het draaide om de politie uit de tent lokken.⁴

Uiteindelijk bestond Provo slechts twee jaar. In die korte periode veroorzaakten de voornamelijk jonge anarchisten dankzij een creatief, fantasievol en humoristisch provocatierepertoire de nodige opschudding. Provo is daarmee het bekendste voorbeeld uit een lange

---

¹ Roel van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985) 70. Dergelijke tafereelen staan te boek als *happenings*. Spectaculaire openbare gebeurtenissen die spontaan lijken, maar vooraf bedacht zijn om de openbare orde ludiek te verstoren.

² J.C.H. Blom ‘Nederland sinds 1830’ in: Idem en E. Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2010) 314-374, aldaar 357-360; Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam 2003) 15-16.

³ H.C. Heering, *Socialisten en justitie. Kroniek van een moeilijke relatie* (Groningen 1994) 65.

⁴ Van Duijn, *Provo*, 15; James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 131. In het marihuettespel (bedacht door voorloper van Provo en latere medestander Robert Jasper Grootveld) konden door provo’s punten verdiend worden wanneer ze in aanraking kwamen met de politie in verband met marihu. Deze term, bewust afgeleid van de drug marihuana, sloeg op een goedje bestaand uit onschuldige stoffen zoals gras.

Nederlandse traditie van het provoceren van de staat die teruggaat tot in de jaren tachtig van de negentiende eeuw.⁵

Ook in die tijd toonden anarchisten zich bedreven provocateurs. In de laatste decennia voor aanvang van de twintigste eeuw veranderde Europa in rap tempo. De Tweede Industriële Revolutie zorgde voor een snelle industrialisatie in met name West-Europese landen en de Verenigde Staten. Zelfs op Nederland, van oudsher meer gericht op diensten en landbouw, kreeg de industrialisatie langzaam vat. In korte tijd was Nederland volgens historicus Piet de Rooy onherkenbaar veranderd.⁶

Technologische ontwikkelingen zoals de elektrische telegraaf maakten dat de wereld ‘kleiner’ werd. Economisch ging het voor de wind. De Nederlandse infrastructuur profiteerde, maar dat deed ditmaal ook de arbeidersklasse. Een combinatie van gestegen welvaart en toenemende scholing vergrootte het zelfbewustzijn van de arbeiders die ondertussen de in hoog tempo uit de grond gestampte fabrieken gingen bevolken. In de moderne populaire massapers lieten arbeiders steeds vaker hun stem horen, onder andere over de slechte fabrieksomstandigheden.⁷

De opkomende socialisten wierpen zich op als de vertegenwoordigers van dit proletariaat. De strijd tegen de ongelijkheid werd aangeboden met als ultieme doel het afzetten van de heersende elite. Gesteund door revolutionaire ontwikkelingen in omringende landen nam onder arbeiders het revolutionair elan sterk toe. Rond 1904, aan de vooravond van een eerste revolutie in Rusland, was Europa “zwanger van nieuwe revoluties”.⁸

Voor sommige anarchisten kon de revolutie niet snel genoeg plaatsvinden. In 1880 besloten tijdens een geheime bijeenkomst in Zwitserland 32 van hen, waaronder de vooraanstaande anarchist Peter Kropotkin, de revolutie te versnellen door middel van ‘propaganda van de daad’.⁹ Het originele idee was niet per se gewelddadig van aard, eerder een plan om

---

⁵ Historicus Dennis Bos ziet ook eerder die eeuw al sporen van een provocatieve traditie, terwijl voormalig Tweede Kamerlid Boris van der Ham nog verder teruggaat wanneer hij betoogt dat provoceren bij Nederland hoort. Wat hem betreft ligt de oorsprong rond 1509 toen de filosoof Erasmus in *Lof der Zotheid* gelovigen provoceerde. Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 192; Boris van der Ham, ‘Provoceren hóort bij Nederland’, *NRC Handelsblad*, 8-2-2005 (<<https://www.nrc.nl/nieuws/2005/02/08/provoceren-hoort-bij-nederland-3403657-a652123>>, geraadpleegd op 5-12-2017).

⁶ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2010) 146; Jeroen Touwen, ‘Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen’ in: Karel Davids en Matjolein ’t Hart red., *De Wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011) 185-230, aldaar 198-199.

⁷ Blom ‘Nederland sinds 1830’, 329; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 81.

⁸ Jos Perry, ‘Deel I. De jaren 1894-1919’ in: Idem e.a. red., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 9-61, aldaar 38.

⁹ Alexandre Skirda, *Facing the Enemy. A History of Anarchist Organization from Proudhon to May 1968* (Edinburgh 2002) 42.

onder het motto ‘geen woorden maar daden’ ook de lager opgeleide, ongeletterde bevolking aan te spreken. Toch nam al snel geweld de overhand en kwam ‘propaganda van de daad’ te boek te staan als een eufemisme.¹⁰

Dat er sprake was van veel ongeduld laten de woorden van de Franse anarchist Jean Grave zien: “al het geld dat besteed is om afgevaardigden voor te dragen, zou verstandiger besteed zijn wanneer er dynamiet mee was gekocht.”¹¹ In wat door historica en terrorisme-expert Beatrice de Graaf gezien wordt als de eerste golf van modern terrorisme, moesten staatshoofden wereldwijd vrezen voor hun leven.¹² Na een aanslag op de Franse president Sadi Carnot in 1894, slaagden Italiaanse anarchisten er vervolgens binnen zes jaar ook in om de Spaanse premier Antonio Canovas, de Oostenrijkse keizerin Elizabeth en de Italiaanse koning Umberto te vermoorden.¹³ Behalve wereldwijde anarchistenangst en chaos, leverde de geweldsexplosie anarchisten vooral een slecht imago op. Het karikaturale beeld van de anarchist als sinistere, in zwarte jas gehulde bommengooier domineert het collectief geheugen namelijk nog steeds.¹⁴

In Nederland lieten vooral anarchistisch georiënteerde socialistinnen binnen de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van zich horen.¹⁵ ‘De Bond’, opgericht in 1881, was alleen al vanwege zijn antiparlementarisme geen gewone politieke partij. De autoriteiten hadden hun handen vol aan de vurige socialistinnen die zich vijandig en uitdagend opstelden tegenover overheid en regering. De aanwezigheid van allerhande straatvechters en wetsovertreders binnen het socialistische kamp zorgde voor het ontstaan van een provocatieve tegencultuur.¹⁶ Vooral de politie – bloedige botsingen behoorden tot “het standaardrepertoire van een socialistisch avondje uit”¹⁷ – en koning Willem III, of ‘Koning Gorilla’ zoals zijn bijnaam sinds die tijd luidt, moesten het ontgelden.

---

¹⁰ David Leslie Miller, *Anarchism* (Londen 1984) 98-101.

¹¹ Mijn vertaling. Peter Marshall, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism* (Londen 2008) 438.

¹² Beatrice de Graaf, ‘Van ‘helsche machines’ en Russische provocateurs. De strijd tegen het anarchisme in Nederland’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) 315-331, aldaar 315.

¹³ Marshall, *Demanding the Impossible*, 449.

¹⁴ Colin Ward, *Anarchism. A Very Short Introduction* (New York 2004) 12.

¹⁵ De termen ‘anarchist’ en ‘socialist’ werden (en worden) vaak makkelijk door elkaar heen gebruikt. Niet zo vreemd aangezien het anarchisme vaak wordt gekoppeld aan de ontwikkeling van het socialisme, zoals bijvoorbeeld in de studies van Bos, *Waarachtige volksvrienden* en B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland (1894)* (Amsterdam 1976). Ook in dit onderzoek zullen de termen door elkaar voorkomen. Zeker in de tijd van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) luisterde het onderscheid nog niet zo nauw. Later kwam er, mede als gevolg van de breuk met de parlementairen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1894, meer onderscheid tussen socialistinnen en de meer revolutionaire anarchisten.

¹⁶ J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972) 38; Perry, ‘Deel I. De jaren 1894-1919’, 23.

¹⁷ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 200.

Op de buitenlandse terroristische perikelen werd gretig ingespeeld. Zo deelde het socialistische tijdschrift *Recht voor Allen* een recept inclusief handleiding voor het maken van dynamiet met zijn lezers, want: “er wordt de laatste jaren zoo druk en veelvuldig over dynamiet gesproken, dat de samenstelling dezer stof wel belang zal inboezemen aan menigeen onzer lezers.”¹⁸ In de revolutionaire sferen waarin Europa verkeerde, ging van zo’n bericht de nodige dreiging uit. Toch mag ook de enigszins spottende ondertoon niet worden vergeten, want van een beetje provoceren was ook *Recht voor Allen* niet vies.

Provo stak ook graag de draak met het terroristische verleden van het anarchisme. Zo werd het eerste nummer van *Provo* geleverd met een bijgevoegd klappertje. Anders dan in de negentiende eeuw was er in 1965 eerder sprake van een grap, niet eens een harde grap zoals in *Recht voor Allen*, dan van reële dreiging. De revolutiehoop was onder anarchisten in de jaren zestig volledig verdwenen. Provo wilde enkel nog “klappen uitdelen zolang het nog kan”.¹⁹ Waar het dynamiet eerder nog moest dienen ter bespoediging van de algehele revolutie, luidde de tekst bij het speelgoedklappertje een stuk minder ambitieus: “Pak een hamertje en maak met een ontploffing een begin van de revolutie in je eigen leven!”²⁰ Inbeslagname door de politie maakte de grap compleet.

In tegenstelling tot in het buitenland, bleef het in Nederland in de negentiende eeuw wel bij dreigementen, maar dat weerhield de Nederlandse overheid er niet van om de buitenlandse aanslagen aan te grijpen om ook in Nederland angst te zaaien voor duistere anarchistische complotten. In de loop van dit onderzoek zal blijken dat anarchisten de neiging hadden om misstanden van de staat uit te vergroten om op die manier hun boodschap – de staat deugt niet – kracht bij te zetten. Andersom werd het anarchisme voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog opgeblazen en daarmee gebruikt én misbruikt voor politieke doeleinden. Dankbaar werd voor het aanwakkeren van angst voor een wereldwijde samenzwering gebruik gemaakt van bertillonage, gestandaardiseerde fotoherkenning van misdadigers op basis van vermeende criminele gezichts- en lichaamskenmerken.²¹ Anarchisten zelf hielpen ongevraagd ook een handje mee doordat ze zich graag groter voordeden dan ze in werkelijkheid waren. Ondertussen werden over de rug van het anarchisme de repressieve bevoegdheden van politie en justitie opgerekt.²²

---

¹⁸ ‘Dynamiet.’, *Recht voor Allen*. *Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij*, 30-11-1892.

¹⁹ Roel van Duijn zoals geciteerd in: Pas, *Imaazje!*, 59.

²⁰ Idem, *Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD106043 in samenwerking met de BVD* (Amsterdam 2012) 57.

²¹ De Graaf, ‘Van ‘helsche machines’, 318, 328.

²² *Ibidem*, 331.

Na de eeuwwisseling was de anarchistische aanslagenstorm gaan liggen. In Nederland verkeerde de anarchistische beweging in een dip. De spoorwegstaking in 1903 was een groot succes, maar na een mislukte vervolgstaking kwam het tot een definitieve breuk tussen de socialisten van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de anarchisten. De kans op een massabeweging was hierdoor voor de anarchisten verkeken.²³ Ook de in 1904 opgericht Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV) had het moeilijk. De voorzitter van deze toch vooral Nederlandse anarchistische vereniging merkte tijdens het tienjarig bestaan in 1914 op: “’t valt ons moeilijk te zeggen waar wèl afdelingen zijn; met meer succes zouden wij kunnen zeggen, waar géén afdelingen van de I.A.M.V. zijn!”²⁴

De Eerste Wereldoorlog vormde uiteindelijk de aanzet tot een derde, nogal eens vergeten, anarchistische bloeiperiode tijdens het interbellum. Het uitbreken van de Grote Oorlog in 1914 bood anarchisten en antimilitaristen een vers agitatiepunt. Nederland mobiliseerde, maar bleef neutraal. Toch bleven gemiddeld ruim 200.000 mannen gemobiliseerd, waardoor er zich gedurende vier jaar een uitzonderlijke situatie voordeed. Al snel nam onder de soldaten, in feite niet meer dan gewapende burgers in uniform, de onrust en verveling toe.²⁵

Ook buiten de kazernes heerste er onvrede over de mobilisatie en de uitputtende loopgravenoorlog. Het antimilitarisme met als belangrijkste actiemiddel de dienstweigering, een duidelijke provocatie van de staat, vormde voor velen een aanknopingspunt met het anarchisme.²⁶ De uitbreiding van de Landstormwet in juli 1915, een wet die er voor moest zorgen dat nog meer mannen gemobiliseerd konden worden, deed een heuse dienstweigerbeweging ontstaan. Nog datzelfde jaar werd onder aanvoering van de door de oorlogsellende geradicaliseerde Bond van Christen-Socialisten (BvCS) een dienstweigeringsmanifest opgesteld. In het begin verliep het verzamelen van handtekeningen ronduit moeizaam, maar overheidsrepressie en vervolging van de eerste ondertekenaars zorgden voor landelijke bekendheid en uiteindelijk twaalfhonderd ondertekenaars.²⁷

---

²³ Jan Moulaert, *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914* (Berchem 1981) 92-93; Hans Ramaer, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam 1977) 20.

²⁴ *De Wapens Neder. Maand-orgaan van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland* (juli 1914) zoals geciteerd in: Greet Heijmans en Annelies Koster, *De IAMV van 1904 tot 1921. Geschiedenis van de internationale anti-militaristische vereeniging* (Zwolle 1984) 79.

²⁵ Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) 11.

²⁶ Fike van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep. Sociaal-anarchistische jeugdbeweging in Nederland 1914-1918* (Amsterdam 2008) 23.

²⁷ Bernard Mantel, *Ik ben burger en hoop dat te blijven. Dienstweigering en dienstweigerbeweging in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992) 43; Arie Hazekamp, ‘Het dienstweigeringsmanifest en het groeiende antimilitarisme’, *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 186/187 (2014) 35-41, aldaar 37.

De geschiedschrijving over het anarchisme in Nederland bestaat uit losse brokken, waarbij, misschien wel typerend voor het anarchisme²⁸, het geheel ontbreekt.²⁹ Ook de bestaande studies over het anarchisme in het interbellum beslaan slechts delen. Een belangrijk deel daarvan gaat over of heeft betrekking op de Eerste Wereldoorlog. Over deze oorlog schreven de militair historici Ron Blom en Theunis Stelling een vuistdik boek. Daarin richtten zij zich specifiek op linkse organisatie tijdens de mobilisatie. Onnoemelijk veel ‘organisaties’ of wat daarvoor moest doorgaan, passerden de revue. In deze wirwar valt op dat hoe linkser van de SDAP de groepen zich bevonden, des te principiëler ze tegen de oorlog streden. Daden, variërend van parlementaire actie door de SDAP tot gewelddadige aanslagen op ‘legerdoeleinden’ door anarchisten, laten dat zien.³⁰

Dienstweigering was zo’n principiële daad. Zowel vanuit religieuze, geweldloze motieven als vanuit niet-religieuze, anarchistische motieven werd er geweigerd.³¹ Voor veel anarchisten was dienstweigeren een moment om naar uit te kijken. Zo liet de anarchist Henk Eikeboom weten te branden van verlangen naar het moment waarop hij kon tonen “dat het me ernst was”.³² Ook de voorafgaande loting werd aangegrepen als protestmoment. De Drentse anarchist en veenarbeider Harmen van Houten spreekt in zijn memoires van een soort kermis die vrijwel altijd ontaarde in schermutselingen met de politie wanneer de anarchisten de zaal werden uitgezet: “Je had wel een paar builen en pijnlijke plekken, je verspeelde soms een das of pet. Maar dat mocht de pret niet drukken.”³³ Dienstweigeraars werden gezien als helden, die na vrijlating uit de gevangenis konden rekenen op staande ovaties. Financieel werden de weigeraars en hun gezinnen ondersteund door het in januari 1916 opgerichte steunfonds.³⁴

Veel aandacht in de historiografie is er ook voor het christensocialisme en latere religieus anarchisme. Ex-dominees zoals Bart de Ligt hebben in navolging van Ferdinand Domela Nieuwenhuis de nodige aandacht gekregen.³⁵ Voor deze ‘rooie dominees’ vormde (s)preken in

---

²⁸ Het anarchisme is van oudsher gefragmenteerd. Zie: bladzijde 11-12.

²⁹ Rudolf de Jong, ‘Geschiedenis van het NSV’, *de AS* 49 (1981) 33-35, aldaar 33. Een terechte constatering die nog steeds geldt.

³⁰ Hierbij dient wel te worden aangetekend dat aanslagen, zoals een mislukte in januari 1918 op een munitieopslag, eerder uitzondering dan regel waren. Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*.

³¹ Mantel, *Ik ben burger en hoop dat te blijven*, 67.

³² Pszisko Jacobs lijkt dit te bestrijden wanneer hij schrijft dat Henk Eikeboom vooral door zijn vrouw doordrongen moest worden van het belang van dienstweigering en antimilitarisme. Aanvankelijk was hij beslist niet voor. Pszisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist. Een biografie* (Haarlem 1986) 22, 29. Zie ook: Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 18.

³³ Harmen van Houten, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985) 49-50.

³⁴ Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 420; Guus Termeer, *Dienstweigeraars over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984) 70.

³⁵ Onder andere van de socioloog en theoloog Herman Noordegraaf. Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt* (Baarn 1994).

het openbaar geen probleem en ook in tekst wisten zij zich propagandistisch goed te uiten. Oorspronkelijk namen veel dominees plaats binnen de gelederen van de SDAP en de BvCS, maar gegrepen door het antimilitarisme begonnen ze rond de Eerste Wereldoorlog ook steeds meer invloed uit te oefenen op het anarchisme.³⁶ Niet zonder reden wordt het Nederlandse anarchisme daarom wel gekenmerkt als ‘domineesachtig’ en ‘moraliserend’.³⁷

In zijn belangwekkende en tegelijkertijd schier onmogelijke poging om het wereldwijde anarchisme in één boek te vangen, schrijft de Britse filosoof en historicus Peter Marshall de bloei van het anarchisme in Nederland dan ook haast achteloos toe aan ‘anti-war’ en “a new generation of anarchists, mostly former Christian pacifists”.³⁸ Daarmee doet hij het Nederlandse anarchisme in het interbellum tekort, want dat was zeer rijk geschakeerd.

De term anarchisme is nu al meermaals gevallen zonder verdere duiding. Dat valt ook niet mee, want het is een van oudsher zeer uiteenlopende filosofie die zich niet eenvoudig laat definiëren. Vanaf het moment dat de eerste mens weigerde zich te laten domineren, is er in feite sprake van anarchisme. Met de opkomst van nationale staten, industrialisatie, kapitalisme en nationalisme kwam ook het anarchisme echt op. Het bond net als het socialisme de strijd aan met het kapitalisme en de staat, maar anders dan de socialisten verwierpen anarchisten de staat volledig.³⁹

Het geven van een strikte definitie van anarchisme zou vreemd zijn aangezien het anarchisme streeft naar vrijheid en een samenleving zonder dwang en macht. Peter Marshall vergelijkt het anarchisme daarom graag met een rivier. Een zeer brede rivier die naar het eindpunt stroomt via allerlei vertakkingen die maken dat de rivier constant vernieuwd en veranderd.⁴⁰

Alle vertakkingen benoemen zou onbegonnen werk zijn en daarbij is het voor dit onderzoek ook niet relevant. Over het algemeen wordt er een onderscheid gemaakt tussen individueel anarchisten en sociaalanarchisten. Individueel anarchisten waren in de minderheid. Uit angst voor het ontstaan van machtsstructuren binnen groepen bleven zij ver van organisatie en samenwerking. Hun geloof in de absolute autonomie van het individu maakt dat de in-

---

³⁶ Paul Denekamp en Herman Noordegraaf, ‘De geschiedenis van ‘rooie dominees’ in Nederland’, *Onvoltooid Verleden. Kwartbaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 16 (2002) 43-56, aldaar 50; Mantel, *Ik ben burger en hoop dat te blijven*, 46.

³⁷ Ramaer, *De piramide der tirannie*, 15.

³⁸ Marshall, *Demanding the Impossible*, 485.

³⁹ Henri Arvon, *Het anarchisme. Anarchisme in België en Nederland* (Den Bosch 2000) 15-16; Marshall, *Demanding the Impossible*, 4.

⁴⁰ Marshall, *Demanding the Impossible*, 3.

dividueel anarchist dicht bij het liberalisme staat. Max Stirner was een Duitse vertegenwoordiger van dit ‘egoïstische anarchisme’. Volgens hem belemmerde de staat het individu alleen maar op weg naar de vrijheid.⁴¹

Sociaalanarchisten geloven wel in organisatie en samenwerking. Het syndicalisme, een vertakking van een vertakking, is hier een goed voorbeeld van. Vakbonden speelden binnen deze stroming een prominente rol. Allereerst moesten deze bonden zorgen voor betere arbeidsomstandigheden, maar daarnaast was het ultieme doel om middels algehele werkstaking te komen tot een revolutie. Na de revolutie zouden vakbonden vervolgens de basis vormen voor een nieuwe samenleving.⁴²

Ondanks alle verschillende stromingen en visies was er lang niet altijd sprake van eenduidige verschillen. Uiteindelijk was het ultieme doel van de diverse stromingen binnen het anarchisme een samenleving waarin alle mensen hun volle potentieel konden bereiken, ongehinderd door de staat. Toch waren de meeste anarchisten in zekere zin allemaal een beetje individueel anarchist en bovenal vertegenwoordiger van hun eigen anarchisme.⁴³

Het Nederlandse anarchisme kent grofweg twee stromingen, waartussen niet zozeer alleen de politieke ideeën verschilden, maar ook de levensstijlen. Tijdens het interbellum stonden principiële geweldloosheid en ernstige prediking tegenover ongepolijste oproerkraaijerij en ludieke spot.⁴⁴

Het ‘calvinistisch anarchisme’ werd gekenmerkt door ijver, plichtsbesef en een neiging naar moraliseren. De overwegend christen-anarchisten binnen deze stroming waren over het algemeen vrij humorloos en bovenal zelfbewust.⁴⁵ Anders dan de gemiddelde anarchist afkomstig uit de arbeidersklassen, onderscheidden de anarchisten in deze groep zich door hun middenklassenafkomst en bovengemiddelde opleiding. Hun geloof in Christus als hoogste macht, onverenigbaar met het anarchisme volgens velen⁴⁶, en hun intellectuele en ‘elitaire’ af-

---

⁴¹ Arvon, *Het anarchisme*, 34-35; Marshall, *Demanding the Impossible*, 6.

⁴² Marshall, *Demanding the Impossible*, 9.

⁴³ Jacobs, *Henk Eikeboom*, 25; Marshall, *Demanding the Impossible*, 6; Een strip uit *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* geeft blijk van anarchistische zelfspot door de manier waarop het de (problematische) anarchistische diversiteit laat zien. [Karin van Haasteren], ‘Anarcho-Soap’, *de AS* 136 (2001) 44-45. De strip is toegevoegd als bijlage.

⁴⁴ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 142.

⁴⁵ ‘Vrij Socialisme en Antimilitarisme’, *de AS* 71 (1985) 33-34, aldaar 33.

⁴⁶ Hennie Kenkhuis e.a. red., *De Wapens Neder I, De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen [1985]) 40.

komst zorgden ervoor dat de “stiefkindjes van de arbeidersbeweging” op weinig sympathie konden rekenen.⁴⁷

Lijnrecht daartegenover stond het ‘rebelse anarchisme’ dat werd gekenmerkt door cynisme, maar zeker ook door humor en zelfspot.⁴⁸ Tijdens de oorlogsjaren groeide een generatie jonge anarchisten op, op wie revoluties in onder andere Rusland een hoopgevende werking hadden. Henk Eikeboom, zoon van een koster, raakte bijvoorbeeld rond 1917 plotseling verstrikt “in de tentakels van de revolutie”.⁴⁹ Bevlogen en strijdbaar getuigden de jongeren van hun idealen in blaadjes met veelzeggende namen als *De Moker* en *Alarm*. In plaats van onderhandelen, waarmee de vernietigende loopgravenoorlog niet was voorkomen, wilden zij “alles wegmaken wat ons tegenstaat”⁵⁰.

De opleving van actieve jongeren hing samen met verbetering van de sociale omstandigheden na de Eerste Wereldoorlog. Verkorting van de arbeidstijd maakte dat jongeren meer vrije tijd hadden en verhoging van de lonen zorgde ervoor dat het lidmaatschap voor een jeugdbeweging betaalbaar werd. De oorlog maakte diepe indruk op de nieuwe generatie jongeren en zorgde voor een groeiend besef van een generatiekloof die onder jongeren leidde tot een zich afkeren van oudere generaties.⁵¹

Die oudere generaties, restanten van de oude vrij-socialistische beweging rond Domela Nieuwenhuis, kunnen als ‘derde anarchistische stroming’ in het interbellum worden bestempeld. Een ‘veteranengroep’ die vooral in Amsterdam, de noordelijke provincies en in de Zaanstreek sterk vertegenwoordigd was, overigens zonder hetzelfde sterk propagandistische geluid als van voor de Eerste Wereldoorlog. De Drentse anarchist en veenarbeider Harmen van Houten beschrijft hoe steeds meer “oude pioniers” vanwege hun leeftijd verstek moesten laten gaan. Ze bedaarden, maar bleven een bron van kennis middels hun bibliotheken en boekwinkeltjes. Veel kinderen traden in de voetsporen van hun ouders die vervolgens trots waren wanneer hun kind de militaire dienst weigerde.⁵²

Anarchisten provoceeden er lustig op los. Als reactie op de in 1917 ingevoerde stemplicht werd, naast het in de fik steken van stembussen⁵³, in samenwerking met de felle antide-

---

⁴⁷ Hans Ariëns, Laurens Berentsen en Frank Hermans, *Religies anarchisme in Nederland tussen 1918 en 1940. In het rijk der vrijheid* (Zwolle 1984) 18.

⁴⁸ ‘Vrij Socialisme en Antimilitarisme’, 33.

⁴⁹ Jacobs, *Henk Eikeboom*, 18.

⁵⁰ Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 24.

⁵¹ Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 150; Casper Hoffmann, *De anarchistische jeugdbeweging in de jaren twintig* ([Amsterdam] [1978]) 2.

⁵² Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 18, 110, 135.

⁵³ Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 34.

mocraat Erich Wichman de Rapaille Partij opgericht. Schertskandidaten werden gebruikt om de parlementaire democratie te bespotten. In Amsterdam pronkte de zwerver Had-je-me-maar tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1921 bovenaan de kieslijst. Met campagneslogans als “Vrij vissen in het Vondelpark!” wist hij tot grote tevredenheid van de oprichters een zetel in de gemeenteraad te bemachtigen. Dat hij wegens openbaar dronkenschap werd opgepakt en daardoor nooit zitting heeft kunnen nemen in de raad, deed er vervolgens eigenlijk niet meer toe.⁵⁴

Rond de tijdschriften *Alarm* en *De Moker* vormden zich de gelijknamige Moker- en Alarmgroepen. Bij gebrek aan duidelijke organisatie waren tijdschriften, niet alleen in Nederland, belangrijk als communicatiemiddel en tegelijkertijd boden de blaadjes een uitgelezen mogelijkheid voor groepsvorming.⁵⁵ Beide groepen bestonden overwegend uit jongeren, maar vooral de anarchisten rond *De Moker* manifesteerden zich echt als jongerengroep.⁵⁶ Dat vooral jongeren zich aansloten was ook niet zo verwonderlijk, want door oudere anarchisten kon de radicale leefwijze veel moeilijker tot uitvoer worden gebracht.⁵⁷ Kenmerkend voor die radicale leefwijze was, naast de gebruikelijke geheelonthouding en het vegetarisme, het verzet tegen kapitalistische loonarbeid. Vooral de anarchist Herman Schuurman roerde zich door middel van een brochure waarin hij opriep niet langer in loondienst te werken om op die manier het kapitalisme te gronde te richten.⁵⁸ Het gebrek aan inkomen kon worden opgelost door een beroep te doen op het ‘neem- en eetrecht’.⁵⁹

De Moker- en Alarmgroepen vertonen gelijkenissen met de Provo’s uit de jaren zestig.⁶⁰ Net als rond het blad *Provo* vormde zich ook rond *De Moker* en *Alarm* een anarchistische subcultuur waarin humor en provocatie alom vertegenwoordigd waren onder steeds ho-

---

⁵⁴ J.L. van der Pauw, *Coremans de Rapaljaan. Opkomst en ondergang van L.G.A. Coremans en zijn Rapaille Partij* (Rotterdam 1986) 7-12; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 143.

⁵⁵ Historicus Davide Turcato laat in een artikel over transnationaal Italiaans anarchisme zien hoe tijdschriften een centrale rol speelden binnen een beweging zonder formele organisaties. Tijdschriften waren daarin meer dan alleen een informatiekanaal. Davide Turcato, ‘Italian anarchism as a Transnational Movement, 1885-1915’, *International Review of Social History (IRSH)* 52 (2007) 407-444, aldaar 411-413.

⁵⁶ Els van Daele, *De Mokergroep. Hoe de opstandige jeugd in de roerige jaren twintig de libertaire beweging in beroering bracht* (Amsterdam 2008) 8.

⁵⁷ Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 43.

⁵⁸ Herman Schuurman, *Werken is misdaad* (Amsterdam 2001, origineel verschenen in 1924); Ramaer, *De piramide der tirannie*, 137-141.

⁵⁹ Het neem- en eetrecht was een aanklacht tegen het kapitalistisch systeem. Iedereen moest vrij kunnen beschikken over primaire en secundaire levensbehoeften zonder enige belemmering. Geen (kapitalistische) distributie, maar vrije consumptie. Boodschappen doen zonder te betalen werd gepropageerd. Doel van dit zogenaamd ‘proletarisch winkelen’ was niet heimelijk stelen, maar juist “openlijke toepassing van het ‘consumptierecht der declasserden’.”; P.A. Kooijman, *Neem en eet. Bomaanslag en opruiing als sociale filosofie* (Den Haag [1967]) 21-22.

⁶⁰ A. Kleijn, *Spelers buiten spel. Provocatie van gezag en maatschappij* (Alphen aan den Rijn 1967) 117; Ramaer, *De piramide der tirannie*, 65.

ger opgeleide jongeren uit meer dan alleen arbeidersmilieus. De ernst en het geloof in de revolutie van oudere generaties anarchisten werd door deze jongeren niettemin gedeeld. De anarchisten rond *De Moker* en *Alarm* kunnen in die zin gezien worden als de nakomelingen van de anarchisten binnen de gelederen van de SDB en als de voorlopers van de anarchisten rondom Provo.

Binnen de Moker- en Alarmgroepen verenigden de twee uiterste ‘images’ van het anarchisme zich. Enerzijds bestond er binnen het anarchisme een tak die humor gebruikte om te provoceren. Provo was binnen die tak een uiterste. Anderzijds zat er een ernstige kant aan het anarchisme die in extreme zin vertegenwoordigd werd door het negentiende-eeuwse anarchisme van de daad.

Over de zogenaamde rebelse stroming binnen het Nederlandse anarchisme is weinig geschreven zoals historicus Ger Harmsen in een onderzoek over de jeugdbeweging al in de jaren zestig opmerkte en eigenlijk geldt dat nog steeds.⁶¹ Sinds het pionierswerk van Harmsen verschenen er behoudens enkele scripties weinig nieuwe studies over de anarchistische jeugdbeweging.⁶² Specifiek over de Moker- en Alarmgroepen verschenen zowaar twee scripties.⁶³ In reactie op Harmsen luidt de kritiek van Fike van der Burght dat in zijn studie de anarchistische jeugdbeweging teveel vanuit een formeel, organisatorisch perspectief is bekeken. Op zichzelf is dat een prijzenswaardige en uitdagende aanpak, want van veel organisatie was er bij de anarchisten in die tijd geen sprake.⁶⁴ Van der Burght ziet echter juist, terecht, veel meer heil in het onderzoeken van de jeugdgroepen als sociale beweging. Daardoor geeft zij, meer dan bij Harmsen het geval is, een inkijkje in de beweging.⁶⁵

Ook de historicus Bert Altena ziet meer heil in een analyse van anarchistische groeperingen op basis van sociale bewegingstheorie in plaats vanuit een meer politiek perspectief. Daarbij merkt hij wel op dat de toepasbaarheid van sociale bewegingstheorieën op het anarchisme lastig is, omdat het anarchisme in tegenstelling tot de theorie aanmerkelijk minder po-

---

⁶¹ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 12-13.

⁶² M.P. Betjes, *Anton Constandse. Zijn anarchistische ideeën en zijn plaats in de anarchistische jongerenbeweging gedurende het Interbellum* (Amsterdam 1993); Hoffmann, *De anarchistische jeugdbeweging in de jaren twintig*.

⁶³ Van Daele, *De Mokergroep*; Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*.

⁶⁴ Dit zou kunnen verklaren waarom er zo weinig studies over het anarchisme als sociale beweging zijn verschenen. Het gebrek aan organisatie biedt historici weinig duidelijke kaders voor analyse en beschrijving. Daarbij werkt het organisatiegebrek ook door in de beperkte aanwezigheid van bronnen. De drempel lijkt daarmee voor veel historici te hoog te zijn.

⁶⁵ Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 48.

litiek gericht is. Altena ziet daarom meer in het toepassen van sociale bewegingstheorieën op specifieke campagnes, groepen en gebeurtenissen.⁶⁶

Anarchisten en sociale bewegingstheorie

Over sociale bewegingen zijn boekenkasten vol geschreven. Een sociale beweging bestaat uit organisaties, groepen mensen en individuen die samenwerken om verandering te brengen in een bestaande samenleving.⁶⁷ Volgens de socioloog Sidney Tarrow zijn sociale bewegingen ontstaan als gevolg van de opkomst van moderne staten.⁶⁸ Ook het anarchisme nam rond die tijd een vlucht. Niet vreemd wanneer in ogeschouw nemend dat het anarchisme van origine antiautoritair is en er zich met de opkomst van moderne staten dus een kersvers agitatieobject ontwikkelde.

Volgens de historicus en socioloog Charles Tilly ontstaan sociale bewegingen wanneer er aan drie voorwaarden wordt voldaan. Allereerst moet er door middel van een *campaign* een duidelijke gemeenschappelijke claim uitgedragen worden, bijvoorbeeld anti-stemplicht. Vervolgens dient deze claim op alle mogelijke manieren uitgedragen te worden. De meeste sociale bewegingen hebben geen toegang tot de reguliere parlementaire politiek, dus zoeken zij andere manieren om het publiek te bereiken. Demonstraties en het aanplakken van pamfletten zijn voorbeelden van zogenaamde *performances*, die gebundeld ook wel te boek komen te staan als een *repertoire*.⁶⁹

Deze repertoires kunnen vervolgens (her)gebruikt worden door andere sociale bewegingen. Met name naar de manier waarop repertoires zich verspreiden, wordt veel onderzoek gedaan.⁷⁰ In Nederland lijkt Provo te hebben teruggегrepen op een oud anarchistisch antimonarchistisch repertoire. De historicus Hans Ramaer ziet bijvoorbeeld gelijkenissen tussen de pseudoabdication van koning Willem III in 1885 en de alternatieve troonrede die door Provo tijdens Prinsjesdag in 1965 werd uitgegeven.⁷¹

---

⁶⁶ Bert Altena, 'Sterke netwerken weerstaan repressie. Over anarchisme als sociale beweging', *de AS* 161/162 (2008) 1-11, aldaar 9-10.

⁶⁷ Mary Kaldor, 'Social Movements, NGOs and Networks' in: Luc Reydam's red., *Global Activism Reader* (Londen 2011) 3-23, aldaar 4.

⁶⁸ Sidney Tarrow zoals geciteerd in: *Ibidem*.

⁶⁹ Charles Tilly, *Regimes and Repertoires* (Chicago 2003) 53.

⁷⁰ In zogenaamd transferonderzoek worden niet alleen overeenkomsten en verschillen benoemd, maar wordt vooral ook de totstandkoming van overeenkomsten op cultureel en politiek gebied bestudeerd. In zekere zin is transferonderzoek dan ook een verdieping op vergelijkend onderzoek. Meer over (political) transfer in: *European Review of History (ERH)* 12, 2 (2005). Voor de transfer van protestrepertoires: Dennis Bos, 'Building Barricades: the Political Transfer of a Contentious Roadblock', *ERH* 12 (2005) 345-365; Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

⁷¹ Hans Ramaer, 'De Gorillaoorlog. Anarchisten en de Oranjemonarchie', *de AS* 192 (2015) 15-24, aldaar 23-24.

Voor het Nederlandse anarchisme in het interbellum is tenslotte vooral het derde element belangrijk. Volgens Tilly dient een sociale beweging uit te dragen een eenheid te zijn. Hij acht daarvoor *WUNC-displays* noodzakelijk. Dit is een afkorting voor het tonen van *worthiness, unity, numbers* en *commitment*.⁷²

Volgens dit laatste punt is het lastig om het Nederlandse anarchisme als sociale beweging aan te duiden. Het ontbrak het Nederlandse anarchisme namelijk aan zowel eenheid (*unity*), aantallen (*numbers*) en ook aan de inzet en toewijding (*commitment*) van de anarchisten in het interbellum kan getwijfeld worden. Het gebruik van humor zou namelijk kunnen duiden op weinig geloof in de uiteindelijke revolutie, zoals ook Provo vooral lol leek te willen beleven aan de provocaties zonder te hopen op een omslag.⁷³ Toch hoeven ernst en humor elkaar niet uit te sluiten, want “revolutionair zijn verplicht niet tot zuurpruimerij”.⁷⁴ Een kleine grap kon net even voor verlichting zorgen. Even de druk van de ketel halen alvorens de ernstige revolutionaire strijd weer voort te zetten.⁷⁵

De talrijke anarchistische dienstweigeraars toonden wel degelijk toewijding. Hun daden werden in het antimilitaristische maandorgaan *De Wapens Neder* geëerd als een offer. De omstandigheden in de gevangenissen waren slecht. Het regende klachten over cellen met daarin bijvoorbeeld “een vochtig bed, waarin bovendien nog ongemak aanwezig was.”⁷⁶ Om kameraden te steunen werd veelvuldig opgeroepen kaarten te sturen en er werd zelfs geld ingezameld voor een korfbalspel voor “onze dappere jongens”.⁷⁷

Piet Kooijman toonde eveneens aan een ‘echte’, waardige anarchist te zijn. Nadat hij in lijn met het ‘neem- en eetrecht’ geweigerd had te betalen voor zijn eten in een restaurant, stond hij erop dat hij gerechtelijk vervolgd zou worden toen zijn betalingsweigering dreigde te worden geaccepteerd. Op die manier hoopte hij de kans te krijgen zijn gedachten publiekelijk uit te kunnen dragen⁷⁸

Humor

Voor (relatief) kleine, versplinterde groepen zoals de Nederlandse anarchisten in het interbellum was het moeilijk om door te dringen tot de politieke arena. Vaak ontbrak het opkomende

---

⁷² Tilly, *Regimes and Repertoires*, 53.

⁷³ Hans Ramaer, ‘Provo en de vernieuwing van het anarchisme’, *de AS* 83 (1988) 16-20, aldaar 18-19.

⁷⁴ Erich Mühsam, ‘Humor en Revolutie’, *Ibidem* 143 (2003) 33-34, 34. Origineel in 1928 in het Duits verschenen als ‘Humor und Revolution’.

⁷⁵ In de humorologie staat dit verschijnsel bekend als de *safety valve theory*. Zie: bladzijde 19-20.

⁷⁶ *De Wapens Neder* 13 (augustus 1917) [4].

⁷⁷ ‘Voor de gevangen dienstweigeraars te Spijkerboor.’, *Ibidem* 16 (juli 1920) 3.

⁷⁸ Wim de Lobel, ‘Bij de dood van een revolutionair. Piet Kooijman: man van theorie en daad’, *de AS* 13 (1975) 29-30, aldaar 30.

sociale bewegingen aan het geld en de mankracht om zich een plaatsje te verwerven tussen de gevestigde orde. Humor kan in zulke gevallen een dankbaar stuk gereedschap zijn. Het is namelijk altijd kosteloos en vrij beschikbaar.⁷⁹

Humor werd al in de oudheid bestudeerd. Eerst door filosofen zoals Plato, maar tegenwoordig wordt het vakgebied ‘humorologie’ vooral gedomineerd door medici, psychologen, taalwetenschappers en toch ook nog steeds filosofen. Historici zijn pas in de laatste decennia van stijgende wetenschappelijke interdisciplinariteit in gaan zien dat er voor hun wat te halen valt. Zo hebben zij uit de culturele antropologie bijvoorbeeld de aandacht voor emoties overgenomen.⁸⁰

Toch is het misschien niet zo vreemd dat historici zich lange tijd afzijdig hielden, want humor is “highly complicated” vanwege wat pas sinds eind negentiende eeuw erkend wordt als gevoel voor humor.⁸¹ Wat de een grappig vindt, wordt door de ander niet begrepen als zijnde humor. Dat kan bijvoorbeeld afhangen van een klassenverschil (hoogopgeleid of laagopgeleid), een leeftijdsverschil of een sekseverschil.⁸²

Humor kan binnen sociale bewegingen zowel intern als extern ingezet worden. Daarbij hangt de mogelijke inzetbaarheid af van de *political opportunity structure*. Dit concept verwijst naar de mogelijkheden die een sociale beweging krijgt om de claim die het wil uitdragen, ook daadwerkelijk uit te kunnen dragen. Worden kritische geluiden toegestaan? En wat zijn de risico’s bij het uiten van kritiek? In een land waarin de vrijheid van meningsuiting wordt gerespecteerd, lijkt het maken van een succesvolle kritische claim makkelijker en minder gevaarlijk dan in een repressieve dictatuur.⁸³ Juist in zo’n repressieve dictatuur lijkt het creatief verpakken van een kritische boodschap door middel van humor een uitkomst te bieden, maar de sociologe Lisiunia Romanienko wijst er op dat juist in vrije landen, waar de noodzaak tot het verhullen van kritiek minder groot is, humor het meeste voorkomt.⁸⁴

Intern wordt humor voornamelijk gebruikt bij het ontwikkelen van een collectieve identiteit en het bevorderen van groepsvorming. Samen lachen scheidt een band.⁸⁵ Daarnaast

---

⁷⁹ Christina Flesher Fominaya, ‘The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid’, *IRSH* 52, S15 (2007) 243-258, aldaar 244.

⁸⁰ Marjolein ‘t Hart, ‘Humour and Social Protest: An Introduction’, *Ibidem*, 1-20, aldaar 2-3.

⁸¹ Rod A. Martin zoals geciteerd in: *Ibidem*, 2.

⁸² Giselinde Kuipers, *Good Humor, Bad Taste. A Sociology of the Joke* (Berlijn 2006) 11-12.

⁸³ Charles Tilly, *Contentious Performances* (New York 2008) 12-13; Idem en Sidney Tarrow, *Contentious Politics* (Boulder 2007) 49.

⁸⁴ Lisiunia A. Romanienko, ‘Antagonism, Absurdity, and the Avant-Garde: Dismantling Soviet Oppression through the Use of Theatrical Devices by Poland’s “Orange” Solidarity Movement’, *IRSH* 52, S15 (2007) 133-151, aldaar 140.

⁸⁵ Nghiem Lien Huong, ‘Jokes in a Garment Workshop in Hanoi: How Does Humour Foster the Perception of Community in Social Movements?’, *Ibidem*, 209-223, aldaar 209.

helpt humor bij het creëren van een groepsgevoel afgezet tegen buitenstaanders of vijanden.⁸⁶ Dit is tegelijkertijd ook een lastig punt, want om samen te kunnen lachen moet er al iets van een band bestaan. Zonder gemeenschappelijke waarden en normen of andere overeenkomsten zal het lastig worden om samen te lachen en daarmee ook om samen een groep te vormen.⁸⁷

Humor mag dus wel goed werken bij het aanhalen van banden, voor het binnenhalen van mensen kan humor juist afschrikkend en afstotend werken.⁸⁸ Binnen hechte groepen komen vaak *inside jokes* voor, waarbij op basis van gedeelde ervaringen grappen worden gemaakt. Niet mee kunnen lachen om dit soort grappen belemmert de integratie van nieuwkomers, terwijl het voor bestaande groepsleden vaak lastig is om nieuwkomers volledig op de hoogte te brengen van de aan hun toetreding voorafgaande sociale groeps geschiedenis. Met name voor kleine (protest)groepen die een tekort aan *numbers* hebben, is dit een probleem.

Binnen reeds bestaande groepen kan humor ook werken als ontspanningspunt. In het leger kan humor bijdragen aan het hooghouden van de moraal tijdens zware gevechten. Bovendien is er in het leger sprake van een duidelijke hiërarchie die irritaties kan opwekken. Humor kan dan een uitlaatklep zijn, een manier om verkapt en veilig onvrede te uiten.⁸⁹ Ook op bedrijfsvloeren en in fabrieken vormt humor een uitlaatklep.⁹⁰

De functie van humor als uitlaatklep staat binnen de humorologie ook wel bekend als de *safety valve theory*. Bij een zeer hoge druk op een ventiel kan het helpen een beetje lucht te laten ontsnappen om daarmee het klappen van de band te voorkomen, of in geval van de fabrieksarbeiders de gemoederen te bedaren ten faveure van de productie. Het uiten van onvrede op een veilige manier gebeurt van oudsher door het vieren van carnaval. Tijdens carnaval veranderen voor even de machtsverhoudingen en kan men gemaskerd irritaties botvieren op mensen hoger in de hiërarchie.⁹¹ De *safety valve theory* wordt ook veel gebruikt in studies naar het gebruik van humor in dictatoriale staten.⁹²

---

⁸⁶ Flesher Fominaya, 'The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid', 245-246; Harry H. Hiller, 'Humor And Hostility: A Neglected Aspect Of Social Movement Analysis', *Qualitative Sociology* 6 (1983) 255-265, aldaar 258.

⁸⁷ Kuipers, *Good Humor, Bad Taste*, 10; 't Hart, 'Humour and Social Protest', 17.

⁸⁸ Flesher Fominaya, 'The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid', 257.

⁸⁹ Nathan Wise, 'Fighting a Different Enemy: Social Protests against Authority in the Australian Imperial Force during World War I', *IRSH* 52, S15 (2007) 225-241, aldaar 227-229; Hiller, 'Humor And Hostility', 259.

⁹⁰ Huong, 'Jokes in a Garment Workshop in Hanoi', 222.

⁹¹ 't Hart, 'Humour and Social Protest', 4; Mikhail Bakhtin, *Rabelais and his World* (Cambridge Massachusetts 1968) 6-12.

⁹² Patrick Merziger, 'Humour in Nazi Germany: Resistance and Propaganda? The Popular Desire for an All-Embracing Laughter', *IRSH* 52, S15 (2007) 275-290.

Het bevorderen van een collectieve identiteit kan ook door extern gebruikt te maken van humor. Politiek wetenschapper Thomas Olesen laat zien hoe het Mexicaans nationaal bevrijdingsleger door middel van humor probeerde een bepaald beeld van de beweging aan de buitenwereld voor te schotelen. Humor werd gebruikt om van de afstandelijke strijders ‘gewone mensen’ te maken. Deze *framing* leverde extra aanhang op.⁹³

Humor is bij uitstek geschikt om, wanneer het via de reguliere (media)kanalen lastig is, alsnog de aandacht van de gevestigde orde op te eisen.⁹⁴ Humor is namelijk afwijkend, creatief en onverwacht. Dit laatste aspect wordt ook in de dominante *incongruity theory* onderstreept. Voor een belangrijk deel zorgt het onverwachtse, het brein wordt als het ware op het verkeerde been gezet doordat humor een dissonantie creëert tussen verwachting en uitkomst, ervoor dat iemand moet lachen.⁹⁵ Provo was in de jaren zestig erg bedreven in het vergaren van media-aandacht. Ook de socioloog Simon Teune laat in zijn artikel over de gelijktijdig opererende Duitse studentenbeweging zien dat geen manier werd overgeslagen: tot in de rechtszaal werden alle mogelijkheden voor het verkrijgen van media-aandacht aangegrepen.⁹⁶ Vrijlating was vervolgens reden voor feest zoals ook het vrijkomen van dienstweigeraars gevierd werd.⁹⁷

Tenslotte is humor een uitstekend “weapon of the weak”. In een direct ‘gevecht’ moesten protestgroepen het afleggen tegen de gevestigde orde, maar humor kon ingezet worden als guerrillatactiek. Humor kan de vijand desoriënteren, verwarren, ontwapenen en zelfs ontmaskeren. Net als humor is ook taal hierbij een machtig wapen. Ironie kan mensen verwarren en daarnaast stimuleren tot zelf nadenken, waardoor mensen de onvolkomenheden van de staat zelf gingen inzien. In een land waarin woningnood heerste, behoefde de slogan “More churches, less houses!” geen verdere uitleg om te begrijpen dat de bevolking ontevreden was over het regeringsbeleid.⁹⁸ Ook sarcasme kan dienen als een wapen. Sarcasme is een agres-

---

⁹³ Thomas Olesen, ‘The Funny Side of Globalization: Humour and Humanity in *Zapatista* Framing’, *IRSH* 52, S15 (2007) 21-34, aldaar 23-28.

⁹⁴ Krista Cowman, “‘Doing Something Silly’: The Uses of Humour by the Women’s Social and Political Unions 1903-1914’, *Ibidem*, 259-274, aldaar 261.

⁹⁵ Salvatore Attardo, *Linguistic Theories of Humor* (Berlijn 1994) 48-49; Kuipers, *Good Humor, Bad Taste*, 163-165.

⁹⁶ Simon Teune, ‘Humour as a Guerilla Tactic: The West German Student Movement’s Mockery of the Establishment’, *IRSH* 52, S15, 115-132, aldaar 124.

⁹⁷ Termeer, *Dienstweigeraars over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu*, 70.

⁹⁸ Patrick Gun Cunningham, “‘A Laughter That Will Bury You All’: Irony as Protest and Language as Struggle in the Italian 1977 Movement’, *IRSH* 52, S15 (2007) 153-168, aldaar 167; Teune, ‘Humour as a Guerilla Tactic’, 120.

sieve, bijtende vorm van spot. Naast een (agressieve) vorm van humor is het bovenal vaak een (persoonlijke) aanval.

Humor kan ontwapenen in die zin dat door (dictatoriale) staten maar moeilijk opgetreden kan worden tegen humor. Protestgroepen kunnen zich namelijk altijd beroepen op het feit dat het slechts een grapje was. Wanneer toch opgetreden wordt tegen onschuldige humor dan lopen staten het risico op escalatie en internationaal gezichtsverlies. Een beetje lucht laten ontsnappen is dan vaak beter.⁹⁹ Anarchisten waren dikwijls uit op escalatie wanneer zij de politiek probeerden te provoceren. Wild op mensen inslaande agenten vormden in anarchistische ogen hét bewijs dat de staat slechts was. De staat werd als het ware ontmaskerd en gedwongen zijn ware gezicht aan de bevolking te laten zien.¹⁰⁰

Na alle inleidende beschietingen rest er niets anders dan “to take collections of papers and read them all through, the news as well as the leading articles, the former perhaps even more than the latter.”¹⁰¹ Tijdens dit welhaast antropologische veldwerk¹⁰² zal een antwoord worden gezocht op de vraag hoe door Nederlandse anarchisten in het interbellum humor werd gebruikt bij het provoceren van de staat. Ook op eventuele andere functies van humor binnen de anarchistische beweging zal acht geslagen worden. Daarbij zal een vijftal anarchistische tijdschriften – *Alarm*, *De Branding*, *De Moker*, *De Kreet der Jongeren* en *Opstand* – fungeren als belangrijkste bron want “he who seeks for information about socialism finds in books little of what he requires most.”¹⁰³ In de genoemde bladen werd door anarchistische jongeren niemand gespaard en daarnaast vervulden de tijdschriften een belangrijke functie als bind- en communicatiemiddel.

Zowel het begin- als eindpunt van dit onderzoek hangen samen met de bloei van de anarchistische beweging in de jaren twintig. De Eerste Wereldoorlog deed het anarchisme in Nederland oplaaien. Het Dienstweigingsmanifest uit 1915 vormde hiertoe een eerste aanzet. De opleving duurde niet lang en over het algemeen wordt het eind van de anarchistische bloeiperiode gesitueerd rond 1927, toen er nog één keer massaal actie werd gevoerd vanwege de doodstraf die in de Verenigde Staten werd toegepast op de Italiaanse anarchisten Sacco en

---

⁹⁹ Romanienko, ‘Antagonism, Absurdity, and the Avant-Garde’, 144-147.

¹⁰⁰ Teune, ‘Humour as a Guerilla Tactic’, 120.

¹⁰¹ Peter Kropotkin zoals geciteerd in: Andrew R. Carlson, *The Early Movement I*, Anarchism in Germany (Metuchen 1972) 4.

¹⁰² Clifford Geertz, ‘Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture’ in: Idem, *The Interpretation of Cultures. Selected essays* (New York 1973) 3-30, aldaar 6; Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 338.

¹⁰³ Kropotkin zoals geciteerd in: Carlson, *The Early Movement*, 4.

Vanzetti.¹⁰⁴ In die jaren liep ook het blad *Opstand* ten einde, een laatste (mislukte) poging om de geest van *Alarm* en *De Moker* voort te zetten. In zekere zin eindigt het onderzoek dan ook in november 1928, toen het laatste nummer van *Opstand* verscheen, terwijl de eerste tekstuele provocaties terug te vinden zijn in de eerste nummers van *Alarm* uit 1922.

Zowel grafische, tekstuele als ook openbare, theatrale humor zal onderzocht worden. Onvermijdelijk zal daarbij een sluimerend vergelijkend element aanwezig zijn, want wanneer historici verder gaan dan het enkel opsommen van kale feiten valt er aan vergelijken niet te ontkomen.¹⁰⁵ In dit geval zal waar mogelijk een asymmetrische vergelijking getrokken worden met de twee andere anarchistische bloeiperiodes in Nederland.¹⁰⁶ Betekende een andere tijd ook andere anarchistische humor?

Het onderzoek is in drie hoofdstukken opgedeeld, waarbij in hoofdstuk 1 met behulp van de digitale historische krantenbank Delpher een brede selectie kranten¹⁰⁷ is geraadpleegd om berichten over anarchistisch straattheater op te sporen. Hoewel kranten bij relletjes de daders al snel ‘anarchist’ noemden, tekenend voor de heersende anarchistenvrees, leveren diezelfde gekleurde verslagen uit kranten zoals *De Tribune* en *Het Volk* desondanks een (iets) genuanceerder beeld dan wanneer enkel anarchistische publicaties zouden zijn gebruikt. Daarbij is in vier chronologische, de gehele onderzoeksperiode beslaande delen door middel van citaten geprobeerd een beeld te schetsen van de straatacties en de sfeer eromheen. Ook in de overige hoofdstukken zijn veel citaten, uit hier overwegend anarchistische publicaties, gebruikt om op die manier een inkijkje te geven in de anarchistische beweging. Bewust zijn daarom de historische spelling en eventuele spelfouten, ook in de noten, gehandhaafd.

De overige twee hoofdstukken zijn eveneens opgedeeld in vier delen, waarbij in hoofdstuk 2 de tijdschrifttitels leidend zijn en de focus ligt op tekstuele humor. Hoofdstuk 3 draait om humor in (spot)prenten en is thematisch ingedeeld. Omdat er bij humor altijd sprake is van smaak en interpretatie, afhankelijk van bijvoorbeeld contextuele achtergrondkennis, valt niet uit te sluiten dat er bepaalde humoristische passages over het hoofd zijn gezien. In hoofdstuk 1 is geprobeerd dit risico te ondervangen door de historische context vanuit anar-

---

¹⁰⁴ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 172; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 146-147.

¹⁰⁵ S. Berger, ‘Comparative history’ in: Idem, H. Feldner en K. Passmore red., *Writing history: theory and practice* (Londen 2010) 187-205, aldaar 187.

¹⁰⁶ Bij een asymmetrische vergelijking worden meerdere casussen gebruikt om één specifieke casus extra goed te kunnen begrijpen. Vaak wordt uit oogpunt van tijdsbesparing voor het vergelijkingsmateriaal vertrouwd op secundaire literatuur, terwijl bij de specifieke casus ook primaire bronnen worden gebruikt. Berger, ‘Comparative history’, 189.

¹⁰⁷ In de digitale krantendatabase Delpher (<www.delpher.nl>) leverde in december 2016 de zoekterm ‘anarchist*’ (het * om eventuele historische spellingsvarianties in de zoekopdracht te betrekken) ruim 20.000 hits op voor de periode 1-1-1915 t/m 31-12-1928, verdeeld over ruim 40 landelijke- en regionale Nederlandse kranten.

chistisch perspectief zo uitgebreid mogelijk te schetsen. Op die manier kan er in hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3 op teruggevallen worden. De mogelijkheid dat echter niet humoristisch bedoelde passages wel als zodanig zijn aangemerkt, acht ik waarschijnlijker. De grappige kant heeft namelijk na verloop van tijd de neiging te gaan overheersen, zoals kunsthistoricus Marien van der Heijden met betrekking tot politieke spotprenten terecht opmerkt.¹⁰⁸

---

¹⁰⁸ Marien van der Heijden, *Albert Hahn* (Amsterdam 1993) 86.

Hoofdstuk 1 – Anarchistisch straattheater in de krant

Deel I – 1915-1920

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog barstte onder anarchisten en andere antimilitaristen de strijd tegen de oorlog los. Nederland bleef neutraal maar desondanks vier jaar lang volledig gemobiliseerd daar waar andere neutrale landen zoals Denemarken en Zwitserland na verloop van tijd gedeeltelijk demobiliseerden. In agitatiecomités werd door antimilitaristen gestreden voor demobilisatie. Onder soldaten werden manifesten verspreid die opriepen tot desertie en dienstweigering. Voor het verspreiden van dergelijke manifesten onder een treinlading landstormplichtigen in Friesland werd twee maanden gevangenisstraf geëist tegen een Sneeker anarchist.¹⁰⁹ Ook dienstweigeraars konden rekenen op vervolging, maar eenmaal achter tralies eveneens op financiële ondersteuning van kameraden uit solidariteit met hun daad en hun achterblijvende gezinnen.¹¹⁰

Door soldaten werden anarchistische en geestverwante mobilisatieclubs opgericht die voor onrust binnen de rangen van het leger moesten zorgen. Vanwege onder andere voortdurende troepenverplaatsingen bleven deze clubs vaak klein, maar desondanks werden ze door de overheid niet minder gevreesd. Zowel tegen de clubs als tegen de verspreiding van allerhande opruiende en revolutionaire blaadjes werd hard opgetreden.¹¹¹

Het harde overheidsoptreden werd schijnbaar niet gevreesd door de anarchisten, want zij schroomden niet om naam en adres onverholen in diezelfde blaadjes af te drukken.¹¹² In plaats van anarchistische naïviteit, door militair historici Blom en Stelling als onwaarschijnlijk aangemerkt, lijkt het eerder een manier om bewust arrestaties uit te lokken.

Gevangen kameraden groeiden onder vaak barre gevangenisomstandigheden prompt uit tot martelaren. De behandeling van dienstweigeraars, het orgaan van de IAMV *De Wapens Neder* besteedde er maandelijks volop aandacht aan, werd binnen de beweging al snel ook een aandachtspunt. Onder meer over gebrekkig voedsel werd geklaagd: “Als men op zoo’n manier de jongens tot andere gedachten wilt brengen, zal het blijken te zijn als werpen van olie op vuur.”¹¹³

---

¹⁰⁹ ‘Verspreiding van een opruiend geschrift.’, *Leeuwarder Courant*, 11-10-1916.

¹¹⁰ Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 419-420.

¹¹¹ *Ibidem*, 417-453.

¹¹² *Ibidem*, 437.

¹¹³ *De Wapens Neder* 13 (juli 1917) [4].

De uitbreiding van de Landstormwet in 1915, een wet die ervoor moest zorgen dat extra mannen in het leger ingelijfd konden worden, gaf een nieuwe impuls aan de anarchistische strijd tegen het militarisme. In september datzelfde jaar werd in reactie op de wetsuitbreiding een dienstweigeringsmanifest opgesteld onder aanvoering van enkele vooraanstaande christen-anarchisten waaronder de predikanten Bart de Ligt en Louis Adriën Bähler. De ondertekenaars, uiteindelijk werden het er ruim duizend, kregen al snel te maken met vervolging. Repressie door de overheid maakte dat het manifest landelijke bekendheid verkreeg. De meerderheid van de manifestopstellers, waaronder De Ligt, koos uit solidariteit met de opgesloten dienstweigeraars voor een gevangenisstraf. Bähler betaalde een boete.¹¹⁴

Individuele dienstweigerings ging de boventoon voeren. Eenmaal voor de krijgsraad werd door de beklaagden vaak gewezen op geweldloze principes die het vervullen van militaire dienstplicht onmogelijk maakten. Zo ook tijdens een krijgsraadzitting in juni 1917 waar de rechter echter opmerkte dat het vernielen van ‘celgoederen’ tijdens een vorige arrestatie niet echt met die principes te rijmen viel. Na herhaaldelijke inmenging vanaf de publieke tribune volgde ontruiming van de toeschouwers onder het zingen van wat door de verslaggever als een anarchistenlied werd aangeduid.¹¹⁵

In 1918, tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog, breidde de onrust in Nederland zich steeds verder uit. In 1917 was de bevolking van Amsterdamse volksbuurten al in opstand gekomen tegen de voedseltekorten tijdens het Aardappeloproer en in 1918 begonnen ook de gemobiliseerde soldaten zich te roeren. Zij hadden immers niets te doen in neutraal Nederland en ook hun leefomstandigheden zorgden voor ontevredenheid.¹¹⁶ Sociaal-anarchistisch orgaan *De Vrije Socialist* sprak spottend van “kampeerende soldaten”.¹¹⁷

Na het aan het front instorten van de Duitse legers en hun Oostenrijk-Hongaarse bondgenoten liep in heel Europa de spanning op. In Nederland werden verloven ingetrokken, waarna er onder soldaten op onder meer legerplaats De Harskamp onlusten uitbraken. Met in het achterhoofd de geslaagde Russische Revolutie in 1917, dreigende revoluties in onder andere verliezend buurland Duitsland én de onlusten in eigen land nam de angst voor een gewelddadige omwenteling ook in Nederland toe.

---

¹¹⁴ Mantel, *Ik ben burger en hoop dat te blijven*, 52-53.

¹¹⁵ ‘Principieele dienstweigeraars.’, *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 19-6-1917. Het krantenbericht geeft helaas geen uitsluitel over welk lied er precies gezongen werd. Om toch een idee te krijgen van wat voor soort lied het geweest zou kunnen zijn: Jaap van der Merwe, *Gij zijt kanalje, heeft men ons verweten! Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen* (Utrecht 1974).

¹¹⁶ H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968) 19.

¹¹⁷ ‘De bevrijding nadert.’, *De Vrije Socialist*, 30-10-1918.

Die vrees leek niet ongegrond, want eerder dat jaar was Nederland opgeschrikt door Nederlands anarchisme van de daad. In de nacht van 26 op 27 januari 1918 was door een “vijftal onbekookte kwajongens” geprobeerd een munitieopslag nabij Amsterdam op te blazen. De lont doofde echter halverwege, waarna de jongens op de vlucht gearresteerd waren.¹¹⁸ Vier van hen bleken lid van de Sociaal-Anarchistische Jeugd-Organisatie (SAJO) te zijn. Een groep opstandige jongeren “met lange haren, lavallièrès, slappe hoeden en capes” die in Amsterdam bijeenkwamen in een zaaltje dat met vijftientig man al vol was. Het waren “idealisten, dwepers, maar naar wel is gebleken van een gevaarlijk soort.”¹¹⁹ Bij de oprichting in augustus van een Delftse afdeling van de SAJO, werd in de *Delftsche Courant* opgemerkt: “Er is ook bij Delft een kruithuis!”¹²⁰

Op 11 november 1918, de dag waarop de Eerste Wereldoorlog beëindigd werd, hield de leider van de SDAP Pieter Jelles Troelstra een toespraak in Rotterdam waarin hij een revolutionaire oproep deed: “Grijpt de macht, die u in de schoot geworpen wordt en doet wat gij moet en kunt doen (...) Wij maken een revolutie omdat het kan en moet.”¹²¹ Een dag later herhaalde hij in vergelijkbare bewoordingen zijn oproep in de Tweede Kamer.¹²²

De dag nadien was het onrustig. In Amsterdam werden betogingen gehouden en er vonden schermutselingen plaats. Tijdens een opstootje bij de cavaleriekazerne nabij de Muiderpoort werd door de anarchist Willem Hofman een granaat geworpen die, “doordat de dader vermoedelijk het organisme van het projectiel niet kende”, niet ontplofte.¹²³

Hofman was lid van de Amsterdamse Soldaten- en Arbeidersraad en stond binnen de anarchistische beweging bekend als bomexpert. Dat de granaat niet ontplofte had waarschijnlijk dan ook niet te maken met onkunde, maar met een wisseltruc door een politie-infiltrant. Die zag tot zijn grote geruststelling dat Hofman een onklaar gemaakt ‘eitje’ gooide dat hij had verwisseld met een gestolen, werkend exemplaar uit de artillerie-inrichting Hembrug.¹²⁴

Doordat Troelstra opvallend genoeg vijf dagen bedenktijd gaf voor het overdragen van de macht, kwam de revolutie door snelle (militaire) tegenmaatregelen van de regering uitein-

---

¹¹⁸ ‘Een gelukkig mislukte aanslag op een kruithuis.’, *Arnhemsche Courant*, 28-1-1918.

¹¹⁹ ‘De aanslag op het munitiemagazijn.’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 31-1-1918.

¹²⁰ ‘Sajo.’, *Delftsche Courant*, 31-8-1918.

¹²¹ Scheffer, *November 1918*, 100-101.

¹²² Ibidem, 114.

¹²³ ‘De toestand in de hoofdstad.’, *De Telegraaf*, 15-11-1918 Ochtend.

¹²⁴ Ron Blom, ‘1918: Geheim agent Wooning actief in soldaten- en arbeidersraad’, *de AS* 176 (2011) 26-31, aldaar 31.

delijk niet van de grond.¹²⁵ Het anarchistische bomgevaar was echter nog niet geweken zo bleek toen in april 1919 invallen werden gedaan bij Hofman en zijn handlangers Roelof Knaap en Julius Ewald Penner. Hofman zelf was niet thuis, maar de “verdachte angst der vrouw en de zonderlinge vorm en reuk der voorwerpen” waren aanleiding genoeg voor het raadplegen van de politiescheikundige. Die constateerde al snel dat de met cement afgedekte bussen bommen waren naar recept van het welbekende boekje *De Practische Anarchist*.¹²⁶ In datzelfde boekje werden ook slaapverwekkende sigaretten besproken met de waarschuwing om ze vooral niet in eigen voorraad te vermengen.¹²⁷ Provo dreef later graag de spot met het beruchte boekje, maar in 1918 bleek uit een huis vol met zelfgemaakte bommen dat er van anarchisten wel degelijk een reëel terroristisch gevaar uitging. Om dit gevaar in te dammen werd een wet opgesteld die de handel in vuurwapens, waaronder bommen en granaten, verbood. Hoe deze wet het maken van bommen ging verbieden, was niettemin de vraag.¹²⁸

Tijdens de oorlogsjaren ging de aandacht van anarchisten logischerwijs vooral uit naar bestrijding van het militarisme. In 1918 diende zich echter met een hernieuwd kiesstelsel ook een nieuw agitatiepunt aan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in juli moesten voor het eerst alle Nederlandse mannen ouder dan 25 jaar stemmen. Voorheen was het stemrecht alleen weggelegd voor mannen met voldoende financieel vermogen, maar in 1917 was het censuskiesrecht vervangen door evenredige vertegenwoordiging en werd iedereen geacht de stembusgang te maken.¹²⁹

De stemdwang, zoals anarchisten het noemden, riep weerstand op. In Alkmaar werden 139 stembiljetten teruggestuurd met een begeleidend protestschrijven tegen “de huidige samenleving in het algemeen en het parlementarisme en den stemdwang in het bijzonder”.¹³⁰ Stemweigeraars konden rekenen op dagvaarding, maar de meesten kwamen ook voor de rechter niet opdagen. Zij die wel kwamen opdagen, verdedigden zich. De eis was ofwel drie gulden boete of twee dagen hechtenis. Vaak werd het dat laatste: “Hoe kan ik nou op personen stemmen, die mij en mijn huisgezin berooven en bestelen. Al geef je me f100 boete, ik ga er

---

¹²⁵ Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland* (Soesterberg 2004) 28. Naast het aanrukken van betrouwbare militaire troepen deed de overheid ook beloftes over verbetering van onder andere de voedselsituatie. Scheffer, *November 1918*, 139.

¹²⁶ ‘Bommenfabriek ontdekt.’, *De Telegraaf*, 15-4-1919 Ochtend; ‘Nog meer bommen in Amsterdam.’, *Middelburgsche Courant*, 24-4-1919.

¹²⁷ *De Practische Anarchist* (Amsterdam 2010) 24. Origineel vermoedelijk verschenen in 1910.

¹²⁸ ‘Bomgevaar.’ *Arnhemsche Courant*, 18-4-1919.

¹²⁹ P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940 I, 1918-1922* (Assen 1968) 20. Door het stemgeheim gold er feitelijk alleen een opkomstplicht.

¹³⁰ ‘Verkiezingsvaria.’, *De Gooi- en Eemlander*, 6-7-1918.

voor zitten.”¹³¹ Slimmeriken kwamen wel opdagen en leverden hun oproepingskaart in zonder vervolgens daadwerkelijk te stemmen. Op die manier konden kiesgerechtigden vervolging ontlopen. In *De Telegraaf* werd deze methode veroordeeld als ‘minderwaardig’. Niet stemmen was volgens de krant ‘verkeerd’, maar tenminste eerlijk vanwege het riskeren van straf.¹³²

Evenals tijdens de Tweede Kamerverkiezingen werden ook tijdens de Provinciale Statenverkiezingen in 1919 door de Amsterdamse afdeling van de Federatie van Sociaal-Anarchisten (FSA) oproepingskaarten ingezameld in zogenaamde anti-verkiezingsbureaus. Deze kaarten werden vervolgens massaal opgestuurd aan de burgemeester inclusief een begeleidende protestbrief.¹³³ Een Gelderse stemweigeraar uitte zijn onvrede door een met een protestgedicht volgeschreven stembiljet in Steenderen in de stembus te deponeren:

“De rechter dwingt mij tot mijn plicht,
Ik kom maar kies noch neef, noch nicht,
Noch een accoun-tante of een oecon-oom,
Want ’t zijn loten van denzelfden boom.
Die in ’t land van beloften bloeit,
Maar waar geen enkele vrucht aan groeit.”¹³⁴

Om definitief een eind te maken aan alle onrust trachtte minister van Justitie Heemskerk in de zomer van 1920 een wet in te voeren waarmee toekomstige revoluties voorkomen zouden moeten worden. Heemskerk wilde aanpassingen in het wetboek van strafrecht om revolutionaire woelingen voortaan beter te kunnen bestrijden. De wet, volgens parlementair geschiedschrijver P.J. Oud in geval van een daadwerkelijke revolutie van weinig concrete betekenis, werkte echter juist onrust in de hand. Tegenstanders van de wetswijziging, waaronder uiteraard anarchisten, gingen de straat op. Zij wilden het doen voorkomen alsof bij invoering van de gewijzigde wet zij voortaan al met één been in de gevangenis zaten.¹³⁵ Bart de Ligt kwalifi-

---

¹³¹ ‘Groningen. 15 Maart.’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 15-3-1919.

¹³² ‘Stemplicht en oproeping.’, *De Telegraaf*, 29-8-1918 Avond.

¹³³ ‘Een anti-verkiezingsbureau.’, *Delftsche Courant*, 25-3-1919; ‘Anarchisten.’, *De Telegraaf*, 15-4-1919 Ochtend.

¹³⁴ ‘Geschiedenis van de week.’, *De Graafschap-bode*, 18-4-1919.

¹³⁵ Oud, *Het jongste verleden* I, 187.

ceerde het in *De Vrije Socialist* als een ‘vogelvrijverklaring’ die volgens hem het resultaat was van de Nederlandse toetreding tot de door anarchisten gehate Volkenbond.¹³⁶

De Maasbode sprak van ongeregelheden “gelijk van partijen welke wanorde in haar vaandel voeren verwacht kon worden.”¹³⁷ In Rotterdam werd gestaakt en naderhand werd er een protestoptocht gehouden “met den gekluisterden koploozen arbeider voorop”. Een paal met een muilkorf erop ging de stoet in Amsterdam voor, waarmee op creatieve wijze ook daar de onvrede over de wet werd uitgebeeld. In Den Haag was het druk rondom het Binnenhof met mensen die in de rij stonden om de behandeling van de wet in de Tweede Kamer vanaf de overvolle publieke tribune gade te slaan. Evenals in Amsterdam moest niet-stakend tramperoneel het ontgelden en sneuvelden de nodige trams.¹³⁸ De zogenaamde anti-revolutiewet werd uiteindelijk, ondanks protesten door bestrijders van de wet, door de Tweede Kamer aangenomen op 17 juni 1920.

---

¹³⁶ ‘Het oogenblik van de daad.’, *De Vrije Socialist*, 29-5-1920.

¹³⁷ ‘De actie tegen de anti-revolutiewet.’, *De Maasbode*, 9-6-1920.

¹³⁸ *Ibidem*.

Deel II – 1921-1922

De individuele protesten tegen de stemplicht zoals ongeldig stemmen en stemweigering met als gevolg vaak een boete of gevangenisstraf maakten in de eerste jaren na invoering van de stemplicht weinig indruk. Overwegend serieuze protestacties zoals het retourneren van stembiljetten leverden, tot onvrede van anarchistische voorstanders van meer in het oog springende acties zoals hoofdredacteur Gerhard Rijnders van *De Vrije Socialist*, niet meer dan marginale berichtjes in de kranten op.¹³⁹

De felle antiparlementair en kunstenaar Erich Wichman had met een oproep tot stemweigering in 1918 eveneens weinig succes. Wichman, wiens bekendheid volgens kunsthistoricus Frans van Burkom voornamelijk berust op anekdotes die het mythisch stereotypebeeld in stand houden van de kunstenaar als bohémien en rebel, zou drie dagen hechtenis hebben gekregen voor in het openbaar rondlopen met een bord dat opriep tot stemweigering.¹⁴⁰ Dit in de literatuur dominante beeld wordt door historicus Hans Mulder, in een samen met Van Burkom geschreven studie over de kunstenaar, in twijfel getrokken. De straf klopt volgens Mulder niet en de oproep tot stemweigering zou, passend in de felle verkiezingssfeer en in een anarchistische traditie van uitdagende muuropschriften¹⁴¹, verkondigd zijn op stroken papier die over bestaande affiches werden geplakt.¹⁴²

Deelname van een anarchistische, antiparlementaire protestpartij aan de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen in 1921 maakte landelijk wél grote indruk.¹⁴³ Naderhand is deze in de Nederlandse parlementaire geschiedenis uitzonderlijke protestpartij een mythe geworden en zijn er diverse studies verschenen die echter op bepaalde punten, waaronder over wie er het initiatief nam tot het opzetten van de partij, niet geheel eenduidig zijn. Historicus J.L. van der Pauw onderscheidt twee ontstaansversies van de partij. In de ‘versie Wichman’ is de antiparlementaire kunstenaar de aanstichter, terwijl in de ‘versie Rijnders’ de hoofdredacteur van *De Vrije Socialist* zichzelf een hoofdrol toeschrijft.¹⁴⁴ Misschien wel typerend voor de onduidelijkheid over de partijoprichting is dat beide versies tegelijkertijd in de bundel van Mulder en Van Burkom voorkomen. In zijn biografische begindeel merkt Van Burkom eerst op slechts

---

¹³⁹ ‘Ons beginsel en de a.s. verkiezingen.’, *De Vrije Socialist*, 5-3-1921.

¹⁴⁰ Frans van Burkom, ‘Erich Wichman 1890-1929. Notities als biografie.’ in: Idem en Hans Mulder red., *Erich Wichman 1890-1929. Tussen idealisme en rancune* (Utrecht 1983) 1-50, aldaar 1, 20.

¹⁴¹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 193.

¹⁴² Hans Mulder, ‘Erich Wichman: anders en anti’ in: *Erich Wichman 1890-1929*, 137-159, aldaar 142-143. Ook historicus Van der Pauw noemt geen straf: Van der Pauw, *Coremans de Rapaljaan*, 9.

¹⁴³ Ramaer, *De piramide der tirannie*, 37.

¹⁴⁴ Van der Pauw, *Coremans de Rapaljaan*, 9-10.

een verzameling feitenmateriaal te presenteren met daarbij het risico bepaalde mythes in stand te houden. Vervolgens schrijft hij het ontstaan van de partij toe aan een samenwerking van een door Wichman aangevoerde groep vooruitstrevende kunstenaars met de provocerende naam De Anderen, door het dadaïsme geïnspireerde schrijvers waaronder Anton Bakels en anarchistische bootwerkers.¹⁴⁵ Van Burkom rept met geen woord over Rijnders, terwijl Mulder hem verderop in de bundel juist als voornaamste initiatiefnemer aanwijst.¹⁴⁶

Rijnders en zijn aanhangers waren, teleurgesteld over de geringe aandacht voor eerdere serieuze stemdwangprotesten, in contact gekomen met anarchistische bootwerkers die zich voor de verkiezingsgelegenheid de provocatieve naam De Veelbelovers hadden aangezien. Zij liepen al langere tijd rond met het idee om met een spotkandidaat, de keuze viel uiteindelijk op de bekende Amsterdamse straatfiguur en zwerver Cornelis de Gelder alias Had-je-me-maar¹⁴⁷, deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen. Wanneer de partij erin zou slagen mensen zelfs op een zwerver te laten stemmen, dan was dat zeker in de ogen van de intellectueel Wichman bewijs voor het failliet van de parlementaire democratie. Volgens hem was het merendeel van de kiezers niet in staat een weloverwogen politieke keuze te maken.

De anarchist Rijnders was het vooral om de stemplicht te doen.¹⁴⁸ Na al in 1918 de discussie over anarchistische protestdeelname aan verkiezingen te hebben aangezwengeld, volgde begin maart 1921 de aankondiging van het plan in *De Vrije Socialist*. Net als drie jaar eerder viel het humoristische plan bij sommige anarchisten, die van mening waren dat ook stemmen op een protestkandidaat in strijd was met hun anarchistisch antiparlementarisme, niet in goede aarde. Onder meer Jo de Haas namens de SAJO en de in *De Vrije Socialist* fel bestreden “ware anarchisten” van de FSA keurden het plan af.¹⁴⁹ Terwijl Rijnders het onder anarchisten moest ontgelden, kreeg Wichman in het vervolg vanwege zijn artistieke, intellectuele kwaliteiten en zijn gevoel voor publiciteit onwillekeurig de leiding over de partij die onder de naam ‘Vrije Socialistische Groep’ aan de verkiezingen deelnam.

---

¹⁴⁵ Van Burkom, ‘Erich Wichman 1890-1929’, 1, 31.

¹⁴⁶ Hans Mulder, ‘Erich Wichman: anders en anti’, 145.

¹⁴⁷ De enige juiste spelling van zijn bijnaam, aldus Erich Wichman in: *De Raad. Groot Amsterdamsch Verkiezingsorgaan onder redactie van Cornelis de Gelder bijgenaamd ‘Had-je-me-maar’* ([Amsterdam] [1921]) [1].

¹⁴⁸ G. Rijnders, *Van de Straat in den Raad. Waarom anarchisten ‘Had-je-me-maar’ en Zuurbier in den Amsterdamschen Gemeenteraad wilden hebben* (Amsterdam [1921]) 3.

¹⁴⁹ ‘De a.s. Verkiezingen.’, *De Vrije Socialist*, 20-4-1921; ‘Wat een flauwe lui!’, *Ibidem*, 16-3-1921.

De kranten besteedden indertijd volop aandacht aan de partij die pas na de gemeenteraadsverkiezingen de geuzennaam Rapaille Partij aannam als officiële partijnaam. De kandidaatstelling van de bekende zwerver was het gesprek van de dag in de hoofdstad: “Van alle kiosken, op alle leestafels, grijnst u de gedemoraliseerde kop van Hadt-je-me-maar tegen; rood-blauw en dikgezwollen van den drank, met zware kwabben onder de nog altijd lollig-glimlachende varkensoogjes.”¹⁵⁰

Geen enkele kandidaat kreeg zoveel aandacht als de Amsterdamse straatfiguur. Het merendeel van de kranten schreef afkeurend over de man die op straat met in z’n ene hand een bos rode rozen en in de andere hand een glas Bols jenever actie voerde voor dat “de jajem vijf cent mot worde”.¹⁵¹ Straatzangers veroorzaakten opstoppingen in steegjes wanneer zij het lied ‘Hadt je me maar wordt Edelachtbare’ ten gehore brachten waarvan het eerste couplet afsloot met de uitroep: “Jongens dat belooft een gein.”¹⁵²

De beroemde zwerver zelf deed ondertussen op straat wat hij al jaren deed en op die manier voerde hij campagne. Zo liet hij, de druppels jenever nog in z’n baard, op zijn vaste stek het Rembrandtplein zijn oog vallen op een motorfiets. Na enig aandringen kreeg hij de eigenaar zover dat hij een ritje mee mocht. Eenmaal achterop groette hij “met koninklijk gebaar” de cafébezoekers die zich voor de ramen verdrongen en keek hij volgens het verslag vol trots “met een blik van minachting” neer op een verbaasde verkeersagent.¹⁵³ Ook zijn triomfantelijke tocht in een open rijtuig met in zijn knoopsgat een rode tulp ter viering van het 1 meifeest trok de aandacht van het publiek.¹⁵⁴ Dergelijke acties kwamen het anti-stemdwangprotest goed uit.

Buiten de hoofdstad leek “de Amsterdamse politieke zotternij” eveneens aan te slaan. Het *Eindhovensche Dagblad* berichtte over een plaatselijke “groep anarchisten en z.g. ‘kunst’-mensen” die “den treurige moed” heeft gehad om Had-je-me-maar uit te nodigen voor een toespraak. Daarin scheen hij, zo meldde de krant, kritiek te zullen uiten op Eindhovense raadsleden die teveel zouden ‘leuteren’. In plaats van praten moesten zij meer politiek van de daad gaan bedrijven zoals het gebruik van “stinkbommen tijdens raadszittingen”.¹⁵⁵ Had-je-me-

---

¹⁵⁰ ‘De Amsterdamsche week.’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 9-4-1921.

¹⁵¹ ‘Hadje’s triomf.’, *Het Volk*, 8-4-1921.

¹⁵² ‘De Amsterdamsche week.’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 9-4-1921.

¹⁵³ ‘Een raadscandidaat op de duo-zit!’, *Voorwaarts*, 10-3-1921.

¹⁵⁴ ‘De 1 Mei-viering.’, *De Tijd*, 2-5-1921. Op de website van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (<<http://in.beeldengeluid.nl/collectie/details/expressie/19868/false/true>>, geraadpleegd op 31-8-2017) staan satirische filmbeelden die een indruk geven van hoe zo’n rijtoer van Had-je-me-maar er destijds uitzag.

¹⁵⁵ ‘‘Hadt-je-me-maar’ in Eindhoven’, *Eindhovensche dagblad*, 31-3-1921.

maar kwam uiteindelijk helemaal niet opdagen, maar alleen al de door de politie getroffen “uitgebreide ordemaatregelen” maakten van het gerucht een geslaagde grap.

Het gerucht dat in Amsterdam vanuit geheime opslagplaatsen een plakcomplot werd voorbereid met opruiende teksten zorgde in Amsterdam voor versterkte politiepatrouilles.¹⁵⁶ Politieoptreden als reactie op geruchten was voor anarchisten “vermakelijk en leerzaam”, maar ook werd naar aanleiding van een niet veel later vals verspreid gerucht de vraag gesteld of anarchisten wel gebaat waren bij extra politiebemoeienis.¹⁵⁷ In de jaren zestig maakte ook Provo gretig gebruik van guerillatactieken zoals het verspreiden van geruchten om autoriteiten te ontregelen. Rond het huwelijk van Prinses Beatrix werd bijvoorbeeld het gerucht verspreid dat er LSD in het leidingwater zou worden gedaan.¹⁵⁸

Tijdens de uiteindelijke verkiezingen werden er net als in voorgaande jaren door de Amsterdamse afdeling van de FSA “eenige honderden” oproepingskaarten verzameld die vervolgens retour werden gestuurd.¹⁵⁹ De anarchisten die wel gingen stemmen, zorgden samen met ongetwijfeld ook andere kiezers voor ruim veertienduizend stemmen op de protestpartij. Zowel Had-je-me-maar als Bertus Zuurbier, anarchistisch colporteur en de enige andere kandidaat op de lijst, zouden op basis van het aantal stemmen in de raad komen.

De zetel bestemd voor Had-je-me-maar, die verreweg de meeste stemmen kreeg van de twee, bleef uiteindelijk leeg. De zwerver was van straat geplukt wegens openbaar dronkenschap en veroordeeld tot een celstraf en een ontwenningsskuur in rijkswerkinrichting Veenhuizen. Ook moest hij een verklaring ondertekenen waarin hij afstand deed van zijn zetel.¹⁶⁰

Daags na de verkiezingen liet Rijnders als woordvoerder van de Rapaille Partij weten dat de partij zich over de rol van de inmiddels weer rondtrekkende zwerver aan het ‘beraadslagen’ was. Misschien wel geschrokken door het verkiezingssucces waren er twijfels gerezen over de wenselijkheid van een zwerver in de raad. Had-je-me-maar zelf wilde er volgens Rijnders wel een ‘lolletje’ van maken.¹⁶¹ Enkele maanden later verdween de zwerver echter ondanks een hoger beroep tegen zijn straf alsnog naar de rijkswerkinrichting om pas in de herfst van 1922 weer in de hoofdstad op te duiken.¹⁶²

---

¹⁵⁶ ‘Een eigenaardig complot ontdekt.’, *De Telegraaf*, 10-4-1921.

¹⁵⁷ ‘Bommen!’, *De Vrije Socialist*, 23-4-1921.

¹⁵⁸ Pas, *Imaazje!*, 156; Van Duijn, *Provo*, 112.

¹⁵⁹ ‘Anti-verkiezingsactie.’, *Haagsche Courant*, 2-5-1921.

¹⁶⁰ Henk van Gelre en Wim Zaal, ‘De Rapaille-partij. Wegens enorm succes mislukt’, *Elseviers Weekblad* (29-9-1962) 19.

¹⁶¹ ‘Wat Had-je-me-maar en Zuurbier in den Amsterdamschen raad zullen doen.’, *Nieuwsblad van Friesland*, 10-5-1921.

¹⁶² ‘Had-je-me-maar veroordeeld’, *Het Volk* 6-9-1921; ‘Mijnheer ‘Had je me maar’.’, *De Tijd*, 11-10-1922.

Met Zuurbier kwam er desondanks alsnog een protestkandidaat in de raad. Zuurbier was “een lange, magere, blonde kerel met kranig opgestreken snorren” die “met zijn rondes, slappen, zwarten hoed en zijn strikdas” voldeed aan het clichébeeld van een anarchist.¹⁶³ Hij had lange tijd zijn brood verdiend met het aan de man brengen van anarchistische blaadjes, maar dat was hem tot zijn grote woede verboden. Naar eigen zeggen had hij “allang op een gelegenheid geloerd, om ze dat terug te laten betalen!” Het presentiegeld verhogen kon dan ook op zijn instemming rekenen. Een kwinkslag op zijn tijd moest ook kunnen, “zoodat ’t ze over 8 jaar nog heugt, dat ze ons met den stemdwang d’r in hebben gebracht.”¹⁶⁴

Eenmaal in de raad leek Zuurbier volgens een verslaggever toch wel onder de indruk van zijn nieuwe omgeving. Hij stond op als alle andere leden ook opstonden “gehoorzaam als een schooljongen” en hij stemde gewillig mee “zij het dan ook blanco”. Het ontvouwen van een krant met op de achterzijde een in grote zwarte letters gedrukt protest tegen de stemdwang vormde een van zijn weinige protestdaden.¹⁶⁵

In de literatuur is dit beeld van Zuurbier als weinig actieve, zwijgzame anarchist onterecht gaan domineren, zo stelt ook Wichmankenner F.J. Haffmans in een passage over de Rapaille Partij.¹⁶⁶ Een blik in de kranten leert namelijk dat Zuurbier meer heeft gedaan dan alleen klagen over tocht in de raadszaal.¹⁶⁷ Hij voerde zo nu en dan het woord, waarbij hij blijk gaf van zijn anarchistische opvattingen door in een debat over Amsterdamse woningnood voor te stellen om gevangenisdeuren open te zetten. De gevangenen konden op die manier helpen huizen bouwen en in de gevangenissen kwam er nieuwe woonruimte vrij.¹⁶⁸ Hilariteit was eveneens zijn deel toen Zuurbier een debat over subsidie voor bijzondere scholen afsloot met de mededeling dat hij ook zonder enige scholing de gemeenteraad had gehaald.¹⁶⁹

Toch duurde het niet lang voordat er klachten kwamen over de inzet van de protestkandidaat. Volgens de *Leeuwarder Courant* was de stoel van Zuurbier in de raad figuurlijk “even onbezet als die van Had-je-me-maar”.¹⁷⁰ In *De Toekomst*, het blad van de FSA, werd een jaar na de verkiezingen gesproken van “de gemeenste verkiezingszwendel die tot dusver is vertoond. Men belooft spot en protest en doet niets anders dan zelf de voordeelen opstrij-

---

¹⁶³ ‘De Amsterdamsche Week.’, *Leeuwarder Courant*, 25-6-1921.

¹⁶⁴ ‘Wat Had-je-me-maar en Zuurbier in den Amsterdamschen raad zullen doen.’, *Nieuwsblad van Friesland*, 10-5-1921.

¹⁶⁵ ‘De Amsterdamsche Week.’, *Leeuwarder Courant*, 25-6-1921.

¹⁶⁶ F.J. Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman* (Westervoort 1999) 17.

¹⁶⁷ Van Burkom, ‘Erich Wichman 1890-1929’, 32.

¹⁶⁸ ‘Steun partic. woningbouw.’, *Algemeen Handelsblad*, 30-6-1921 Ochtend.

¹⁶⁹ ‘Uit den gemeenteraad.’, *De Tribune*, 2-7-1921.

¹⁷⁰ ‘De Amsterdamsche Week.’, *Leeuwarder Courant*, 19-8-1922.

ken.”¹⁷¹ Bij de anarchistische drukkerij Libertas, beheerd door Rijnders die er ook *De Vrije Socialist* liet drukken, was namelijk de een raadslid toekomende gratis telefoonverbinding geplaatst en ook zou er gretig gebruik worden gemaakt van het tramabonnement op staatskosten.

Dat juist de FSA zijn beklag deed over het functioneren van Zuurbier als raadslid mocht geen verrassing zijn en ook het indirecte verwijt aan het adres van Rijnders kwam niet uit de lucht vallen.¹⁷² In het blad van de federatie onder redactie van Cornelis Kitsz, Jan Postma en M. de Boer toonden de federatieleden zich fervent tegenstanders van parlementarisme. Het verwijt van Rijnders dat de federatie weinig van het anarchisme afwist, werd met sarcasme beantwoord: “Ah: hij heeft in zeker opzicht wel gelijk – die ééne paragraaf waarbij het aan anarchisten gegeven is om aan de verkiezingen deel te nemen, die paragraaf is ons niet bekend...”¹⁷³ Kritiek op het anarchistische protestplan van federatiezijde in *De Vrije Socialist* werd in diezelfde krant weggehoond. Dat Kitsz en Postma daarnaast een vakbondskoers voorstonden, maakte van de federatie helemaal een gehate minderheid. De anarchistische beweging was juist onder aanvoering van anarchist en tevens voormalig federatielid Anton Constandse een felle anti-vakbondsweg ingeslagen.¹⁷⁴

In plaats van het parlementair stelsel waarin hij verzeild was geraakt op de hak nemen, werd Zuurbier zelf onderwerp van spot. Zo was men in de kranten ‘verbaasd’ over zijn deelname aan een internationaal diner waaraan hij “duchtig gecamoufleerd” deelnam met gladgeschoren wangen en nette kleren zonder ook maar een bom te werpen.¹⁷⁵ *De Telegraaf* liet zogenaamd uit zijn mond optekenen dat hij nog nooit zo hard gewerkt had: “’t Is geen kleinigheid zoo’n diner met twaalf gangen en een heelen wijnkelder achter je kiezen te stouwen.” Om zijn dom-

---

¹⁷¹ ‘De Rapalje-partij. De ergste van alle.’, *Het Volk*, 27-3-1922.

¹⁷² Gerhard Rijnders had zich in 1919 al niet populair gemaakt onder anarchisten door tegen de wens van hoofdredacteur Ferdinand Domela Nieuwenhuis in, *De Vrije Socialist* na de dood van de vooraanstaande anarchist toch te blijven uitgeven. Onvrede over wanbeheer leidde in 1923 vervolgens zelfs tot een kortstondige annexatie door Anton Bakels en Henk Eikeboom van de drukkerij en het orgaan. Een commissie onder aanvoering van Albert de Jong deed vervolgens onderzoek. De uitkomst bevatte onder andere felle kritiek op Rijnders die “zuurverdiend arbeidersgeld” had misbruikt om *De Vrije Socialist* ondanks financieel wanbeheer op de been te houden. Meer over het Libertasschandaal in: Albert de Jong, *Het Libertas-schandaal. Hoe er met de gelden der arbeiders voor ‘De Vrije Socialist’ wordt omgesprongen. Een critiek en een voorstel* (z.p. [1923]).

¹⁷³ ‘Verscheur uw oproepingskaart om te gaan stemmen!’, *Wij stemmen niet. Anti-verkiezings-nummer van ‘De Toekomst’*. *Orgaan der Landelijke Federatie van Sociaal-Anarchisten*. (juni-juli 1922) [2].

¹⁷⁴ Marten Buschman, ‘Cornelis Kitsz’, *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)*, (<<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/kitsz>>, geraadpleegd op 16-9-2017); Ger Harmsen, ‘Jan Postma’, *BWSA*, (<<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/postma-j>>, geraadpleegd op 16-9-2017).

¹⁷⁵ ‘Zuurbier op een diner.’, *Nieuwsblad van Friesland*, 9-9-1921.

heid te benadrukken zou hij het ‘shut up’ van zijn Engelse tafelgenoot hebben opgevat als ‘schiet op’ waarna hij trots meldde samen vijf flessen te hebben ‘geknapt’.¹⁷⁶

Zuurbier diende zijn termijn in de Amsterdamse raad uiteindelijk volledig uit, maar daarna was het met de Rapaille Partij in hoofdstad gedaan. Erich Wichman was ondertussen gedesillusioneerd over het uitblijven van een daadwerkelijke maatschappelijke verandering naar het buitenland vertrokken waar hij zijn heil zocht in het opkomende fascisme.¹⁷⁷

Een bericht over kandidaatstelling van prostituees in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1922 bleek al snel niet meer dan een gerucht.¹⁷⁸ Met bommenmaker Roel Knaap stond er desondanks wel nog een andere aanstootgevende kandidaat op de lijst. De landelijke verkiezingsdeelname werd geen succes, maar de berichtgeving over het prostitueesgerucht toont aan dat de angst voor een herhaling van de gebeurtenissen in de hoofdstad er goed in zat.

Door het aanvankelijke succes kreeg Rapaille in de jaren nadien in andere Nederlandse steden wel een vervolg. In Rotterdam mocht Leen Coremans, na twee mislukte pogingen tot het binnenhalen van voldoende stemmen bij eerdere verkiezingen, in 1923 namens Rapaille in de Rotterdamse gemeenteraad plaatsnemen. Hij wist het de Rotterdamse burgemeester met serieuze en minder serieuze interpellaties regelmatig behoorlijk moeilijk te maken.¹⁷⁹ Als raadsleden voor de Anti-Stemdwangpartij slaagden ook George Oversteegen in 1927 in Haarlem – “De andere leden van den raad zijn allemaal rapaille; zij beloven alles, maar geven niks!”¹⁸⁰ – en A.C. Seymour in 1928 in Koog aan de Zaan erin om een raadszetel te bemachtigen. De laatste zou net als Zuurbier al snel kritiek krijgen vanwege het niet inlossen van zijn campagnebeloftes, waardoor hij volgens de communistische krant *De Tribune* in de ogen van geestverwanten enkel “de anarchistische zaak tot een bespotting” maakte.¹⁸¹

Elders uitten anarchisten in 1922 op andere manieren hun antiparlementarisme. Zo werden tenten van de aan de SDAP gelieerde Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) beschilderd met “anarchistische kabaalleuzen”¹⁸², mondde een communistische protestoptocht uit in de molestatie

---

¹⁷⁶ ‘Dagboek van een Amsterdammer.’, *De Telegraaf*, 5-9-1921 Avond.

¹⁷⁷ Van der Pauw, *Coremans de Rapaljaan*, 13; Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk*, 17.

¹⁷⁸ ‘De anarchisten en de verkiezingen.’, *Nieuwe Venlosche Courant*, 2-3-1922; ‘De Rapaille-candidaten.’, *Voorwaarts*, 22-5-1922.

¹⁷⁹ Van der Pauw, *Coremans de Rapaljaan*, 35-40.

¹⁸⁰ ‘De raadsverkiezingen in Haarlem.’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 8-7-1927.

¹⁸¹ ‘Lang gezwegen.’, *De Tribune*, 10-2-1928.

¹⁸² ‘Het Pinksterfeest der A.J.C.’, *Het Volk*, 7-6-1922.

van anarchisten die de optocht verstoorden met anti-stemdwangborden¹⁸³ en verschenen anarchisten tijdens een socialistische 1 meiviering langs de optochtroute met een opgevuulde ezelsvel op wieltjes beschilderd met beschimpende teksten gericht aan de ‘leiders’. Door de socialistische krant *Voorwaarts* werd deze laatste actie bestempeld als niet meer dan “een lachsucces”.¹⁸⁴

Toch waren het voornamelijk dit soort kleine acties waarmee anarchisten als minderheid de aandacht moesten zien te trekken in wat bij uitstek een tijd van massamanifestaties was. Aangemoedigd door de uitbreiding van het algemeen kiesrecht zochten burgers in toenemende mate de publieke ruimte op om hun politieke verlangens te uiten. De vanaf 1918 snel groeiende SDAP speelde hier in Nederland handig op in door massale demonstraties te organiseren die deelnemers tevens het gevoel gaf deel uit te maken van een gemeenschap van gelijkgezinden.¹⁸⁵ Historicus Bernard Rulof analyseerde deze politieke manifestaties van de SDAP gedurende het interbellum. Hij laat daarbij zien dat betogingen indruk moesten maken op de betogers zelf, maar ook op de tegenstanders. Praalwagens, vaandels maar bovenal massale deelname maakten dat de SDAP als het ware haar spierballen kon laten rollen om kracht uit te stralen.¹⁸⁶

Anarchisten poogden tussen al het massale demonstratiegeweld ondertussen met beperktere middelen ook propaganda te voeren en, niet onbelangrijk, eveneens een gevoel van eenheid te creëren. Als kleine groep met weinig toegang tot de politieke macht was de straat het toneel om onvrede te uiten en tegenstanders te bestrijden en uit te dagen.¹⁸⁷ Daarbij is humor een zeer geschikt instrument juist omdat humor vrij en gratis beschikbaar is en desondanks media-aandacht kan opleveren.¹⁸⁸ Het opgevuulde ezelsvel op wielen uit 1922 viel in het niet bij de praalwagens van de SDAP – praalwagens die door de rapaljaan Coremans werden bespot door zijn campagneoptocht in 1922 uit geldgebrek te laten begeleiden door een geïmproviseerd fornuis op wielen¹⁸⁹ – maar het bood anarchisten wel de gelegenheid om een sterkere vijand te bespotten. De actie haalde de krant, maar ook zonder media-aandacht waren dergelijke acties belangrijk voor heterogene groepen zo laat Christina Flesher Fominaya zien

---

¹⁸³ ‘Meeting van Revolutionairen tegen de Conferentie Genua-Den Haag.’, *Algemeen Handelsblad*, 20-6-1922 Ochtend.

¹⁸⁴ ‘Te Amsterdam.’, *Voorwaarts*, 2-5-1922.

¹⁸⁵ Bernard Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007) 14.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 154.

¹⁸⁷ *Ibidem*, 149; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 142.

¹⁸⁸ Flesher Fominaya, ‘The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid’, 244.

¹⁸⁹ Van der Pauw, *Coremans de Rapaljaan*, 29.

in haar artikel over de rol van humor bij het vormen van een collectieve identiteit. Flesher Fominaya haalt als voorbeeld Madrileense antimilitaristen aan die een demonstratie tegen de Irakoorlog uit 2003 ‘kaapten’ door met een doorzichtig, humoristisch bedoeld spandoek de kop te nemen.¹⁹⁰

Een geslaagde grap vormde voor betrokkenen een gedeeld moment van samen lachen waardoor onderlinge banden werden opgebouwd en versterkt. Herinneringen aan protestacties werden vervolgens onderdeel van de collectieve identiteit van een groep. Zowel om geslaagde als soms ook om mislukte acties kon later gelachen worden, waarbij het voor buitenstaanders die de actie niet hadden meegemaakt extra moeilijk werd om mee te lachen en daarmee eveneens om tot de groep toe te treden.¹⁹¹

In de zomer van 1921 zorgde de anarchist Herman Groenendaal er met zijn dienstweigering voor dat het antimilitaristisch vuurtje weer oplaaide. Al in november van het voorgaande jaar had hij een oproep gedaan aan leeftijdsgenoten die in 1921 ook zouden worden opgeroepen voor de militaire dienst. Daarin sprak hij van een “slappe boel” en riep hij op tot actie tegen “de bloedloterij” die hij de militaire dienstplicht vond.¹⁹² Ondanks herhaaldelijk aandringen van Groenendaal kwam er weinig reactie van weigerbereide leeftijdsgenoten. Groenendaal besloot desondanks zelf wel dienst te weigeren waarna hij op 6 juni 1921 gearresteerd werd. Zijn behandeling als gewone misdadiger in plaats van als dienstweigeraar zag hij als een miskenning van het antimilitarisme en daarop besloot hij de IAMV aan te schrijven. Als overkoepelende antimilitaristische organisatie ging de IAMV direct over tot actie. Er werd een actiecomité opgericht en in het door de IAMV uitgegeven orgaan *De Wapens Neder* werd het grote publiek op de hoogte gesteld van de arrestatie van Groenendaal en van zijn hongerstaking.¹⁹³

De berichten over Groenendaals hongerstaking wekten grote beroering en behalve terughoudende sociaaldemocraten steunden verder alle linkse organisaties de door de IAMV geleide acties.¹⁹⁴ Er werd gestaakt door Amsterdamse arbeiders, maar vanwege onvoldoende steun bleek de hoop op het landelijk stilleggen van het “maatschappelijk radarwerk”¹⁹⁵ ijdel.

---

¹⁹⁰ Flesher Fominaya, ‘The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid’, 254-255.

¹⁹¹ Ibidem, 257.

¹⁹² Herman Groenendaal, ‘Aan m’n makers van lichtung ’21.’, *De Wapens Neder* 16 (november 1920) [1].

¹⁹³ ‘De dienstweigeraar Herman Groenendaal gevangen genomen – Hij weigert elk voedsel. – Eischt met ons zijn invrijheidstelling.’, Ibidem 17 (juli 1921) [4].

¹⁹⁴ A. Franken, ‘De totstandkoming van de dienstweigeringswet van 1923’ in: Joos van Vugt en Leo van Bergen red., *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Nijmegen 1988) 29-40, aldaar 32.

¹⁹⁵ Een benaming die doet denken aan de beroemde prent van Albert Hahn naar aanleiding van de Spoorwegstaking in 1903. Hans Ramaer, ‘Herman Groenendaal moet vrij’, *de AS* 192 (2015) 8-11, aldaar 9.

Met name ook in Den Haag werd er hevig gedemonstreerd tegen de arrestatie van Groenendaal. Een protestoptocht onder het motto ‘Herman Groenendaal moet vrij’ trok naar het huis van de verantwoordelijke minister van Justitie Pop. Na een confrontatie met de politie werden de protestcomitéleden Bart de Ligt en Albert de Jong gearresteerd en veroordeeld tot een kleine maand celstraf vanwege opruiing.¹⁹⁶ Hierna liep de spanning alleen nog maar verder op en vlogen in Den Haag “de straatkeien door de lucht”.¹⁹⁷ De landelijke media hadden over het algemeen geen goed woord over voor dit protestgeweld en het ontlokte de *Nieuwe Venlosche Courant* de uitspraak: “De ‘gemoedsbezwaren’ der dienstweigeraars zijn wel heer (sic) rekbaar!”¹⁹⁸

Dat niet alle protesten zo gewelddadig verliepen, blijkt uit een verslag in het sociaaldemocratische dagblad *Voorwaarts*. Zij zagen een optocht van “jongelui, getooid met roode kaarten” onder het zingen van ‘Herman Groenendaal moet vrij’ een groep van “tienduizenden koninginne-vuurwerk-bezoekers” passeren zonder ongeregelheden. Wel ontlokte zo nu en dan “t zingen van de ‘Internationale’ of ‘De wapens neer’ een soort tegenmanifestatie bij oranjefuivende jongelui, die er dan tegenin het ‘Weg met de socialen’ brulden.”¹⁹⁹

De protestacties rond de hongerstaking van Herman Groenendaal bereikten ook de Tweede Kamer. Eerst was het in juli de sociaaldemocrate Stoop-Snouck Hurgronje die de Kamerzaal binnendrong om vervolgens ‘luidkeels’ te protesteren voor vrijlating van Groenendaal.²⁰⁰ In *De Wapens Neder* sprak men van het “even uit den dommel” halen van de Kamerleden die vervolgens veel praatten maar weinig deden, want “daarvoor is men ook parlamentslid.”²⁰¹ Twee maanden later verstoorde mevrouw Kolthek-Timmer, echtgenote van het Kamerlid Kolthek van de Socialistische Partij (SP), de troonrede door eveneens te pleiten voor vrijlating van de anarchistische dienstweigeraar. Vanaf de publieke tribune werd zij daarbij gesteund door een tiental vrouwen die eenzelfde boodschap ronschreeuwden. De koningin toonde zich uiterlijk onverschrokken, maar tijdens het lezen van de troonrede versprak zij zich “een enkele maal, wat haar anders nimmer overkomt.”²⁰² Na afloop van de troonrede waren er langs de route die de koningin per koets aflegde “eenige strooken papier” ontrold met daarop we-

---

¹⁹⁶ Ramaer, ‘Herman Groenendaal moet vrij’, 9.

¹⁹⁷ ‘Gemoedsbezwaren?’, *Limburgsch Dagblad*, 4-7-1921.

¹⁹⁸ ‘Inconsequentie!’, *Nieuwe Venlosche Courant*, 4-7-1921.

¹⁹⁹ ‘De zaak Groenendaal.’, *Voorwaarts*, 3-8-1921.

²⁰⁰ ‘Het incident in de Kamer.’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 13-7-1921

(<https://leiden.courant.nu/issue/NLC/1921-07-13/edition/0/page/1?query>), geraadpleegd op 4-9-2017).

²⁰¹ ‘Een interview met Mr. Tideman. Een incident in de Tweede Kamer.’, *De Wapens Neder* 17 (augustus 1921) [3].

²⁰² ‘Een incident.’, *Algemeen Handelsblad*, 20-9-1921 Avond.

derom een roep om vrijlating.²⁰³ De protestteksten waren vervolgens door de politie “terstond neengerukt en in beslag genomen.”²⁰⁴

Daags na het incident verschenen er in *De Telegraaf* foto's²⁰⁵ van de groep schreeuwende vrouwen die tot argwaan bij het *Algemeen Handelsblad* leidden. De krant wierp de vraag op of de journalisten mogelijk vooraf op de hoogte waren geweest van wat er te gebeuren stond.²⁰⁶ Dat Kolthek-Timmer zich niet onbetuigd zou laten was overigens niet helemaal onverwacht, want het was niet voor niets dat zij zich maar met moeite de zaal in kon praten na niet te willen beloven niets te zullen uithalen.²⁰⁷

Na een onrustige zomer dreigden de protesten vervolgens toch weer dood te bloeden ondanks dat Groenendaal stug voortging met zijn hongerstaking. Dit tot onvrede van enkele SAJO-leden die in november 1921 een aanslag pleegden op het huis van een van de leden van de krijgsraad. De krijgsraad had even daarvoor Groenendaal tot de gebruikelijke kleine tien maanden gevangenisstraf veroordeeld.²⁰⁸ De bom die door de anarchisten Piet Kooijman, Leen van der Linde, Jo de Haas en Cornelis Eekhof was geplaatst, sloeg de pui van het huis van de Haagse familie Verspeyk weg, maar iedereen overleefde de explosie.

De aanslag werd door bijna iedereen veroordeeld. Door de SAJO werden de daders wel onomwonden gesteund en vereerd als martelaren van het anarchisme van de daad. Binnen de antimilitaristische beweging werd al jaren stevig gediscussieerd over het gebruik van geweld.²⁰⁹ Toch was het volgens de Drentse anarchist Harmen van Houten zo dat wanneer het erop aankwam iedereen z'n naam zette op kaarten bedoeld voor de gevangen daders.²¹⁰ Herman Groenendaal zelf kon ook niet leven met de gepleegde aanslag en een week na de aanslag gaf hij zijn hongerstaking op om vervolgens zijn straf uit te zitten.²¹¹

---

²⁰³ 'Een incident.', *Algemeen Handelsblad*, 21-9-1921 Avond.

²⁰⁴ 'Incidenten ter gelegenheid van de opening der Staten-Generaal te Den Haag.', *De Grondwet*, 21-9-1921.

²⁰⁵ 'De opening van de Staten-Generaal. – De incidenten in en bij de Ridderzaal.', *De Telegraaf*, 21-9-1921 Ochtend.

²⁰⁶ 'Het incident in de Ridderzaal.', *Algemeen Handelsblad*, 22-9-1921 Ochtend.

²⁰⁷ 'Een incident.', *Ibidem*, 20-9-1921 Avond.

²⁰⁸ Ramaer, 'Herman Groenendaal moet vrij', 11.

²⁰⁹ Meer over deze discussie omtrent het al dan niet gebruiken van geweld om bepaalde doelen te bereiken in: Kenkhuis e.a. red., *De Wapens Neder I*. Peter Kluver onderscheidt vijf groepen 'vredesstrevers' waaronder een groep die alle geweld afwees op basis van het geloof, een groep die alleen geestelijk geweld kon billijken en een groep die fysiek geweld aanvaardde zolang het doel (revolutie) de middelen heiligde én het geweld niet georganiseerd plaatsvond. P. Kluver, 'De antimilitaristen van de daad: de dienstweigeraar in de periode 1895-1923', *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw*, 3-28, aldaar 24-25.

²¹⁰ Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 179.

²¹¹ Ramaer, 'Herman Groenendaal moet vrij', 11.

Behalve krijgsraadlid Verspeyk had ook de directeur van de militaire strafgevangenis waar Groenendaal in hongerstaking zat het eerder al moeten ontgelden. Hij zou op station Haarlem “een geweldigen vuistslag op den neus” gekregen hebben.²¹² Kapitein J.P. Loeffen was tijdens de Eerste Wereldoorlog berucht geworden onder anarchisten vanwege zijn behandeling van dienstweigeraars in Fort Spijkerboor. Voor minister van Justitie Pop bleef het bij een dreigement. In Amsterdam waren valse bulletins verspreid waarin melding werd gemaakt van zijn ontvoering in verband met de Groenendaalzaak. Het bericht verspreidde zich ondanks een bulletinjacht door de politie als een lopend vuurtje onder de hoofdstedelingen. Na onderzoek bleek dat de minister zijn huis niet verlaten had en kon het gerucht als “flauwe mop” worden afgedaan.²¹³

De dienstweigering en daaropvolgende hongerstaking van Herman Groenendaal kregen niet de door hem zo gewenste massale navolging, maar wel werd na jaren van politiek gesteggel in 1923 een dienstweigeringswet ingevoerd. In het vervolg zouden godsdienstige gewetensbezwaren voor het vervullen van militaire dienst in acht worden genomen en kon gekozen worden voor dienstplicht in “non-combattante vakken” of bij burgerlijke staatsbedrijven.²¹⁴ Voor principiële anarchisten was het doen van een beroep op deze wet echter geen optie, dus in de jaren nadien bleven er dienstweigeraars bijkomen.²¹⁵

Ook in de jaren na de grootschalige agitatie rond Groenendaal bleven er met regelmaat stukken in de kranten verschijnen over antimilitaristische acties. Soms waren dat nog grote protestmeetings zoals in de zomer van 1922 toen onder het motto ‘Nooit Meer Oorlog’ het Parkschouwburgterrein in Amsterdam langzaam maar zeker volliep. Ondanks slecht weer trokken massa’s mensen naar de hoofdstad: “Zij kwamen te voet in lange optochten, dragend vaandels en doeken en kartonnen met opschriften, met zich mee, zij kwamen in volle trams, zij kwamen in vracht-auto’s van heinde en ver, en steeds meer werden zij.”²¹⁶ In Utrecht mondde een soortgelijke demonstratie onder leiding van Kees Boeke uit in arrestaties en tumult op straat. Boeke, een zeer principiële, religieuze anarchist die de deuren van zijn huis altijd open had staan en weigerde geld te gebruiken, doodde samen met de andere arrestanten de tijd op het

---

²¹² ‘De bomaanslag te Den Haag.’, *Nieuwsblad van Friesland*, 11-11-1921.

²¹³ ‘Valsche bulletins.’, *Delftsche Courant*, 21-11-1921; ‘Valsche bulletins te Amsterdam verspreid.’, *Het Volk*, 21-11-1921.

²¹⁴ Oud, *Het jongste verleden II, 1922-1925* (Assen 1968) 288.

²¹⁵ Termeer, *Dienstweigeraars over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu*, 63.

²¹⁶ ‘Nooit meer oorlog’, *De Telegraaf*, 31-7-1922 Avond.

bureau door te bidden en anarchistische liederen te zingen.²¹⁷ Hun gedrag was in de ogen van het sociaaldemocratische *Voorwaarts* erg overdreven in verhouding tot de milde straf die hen te wachten stond. Na een paar uur op het bureau zouden zij hoogstens enkele guldens boete moeten betalen of enige dagen hechtenis moeten uitzitten: “Zoo makkelijk wordt men geen martelaren.”²¹⁸

Steeds vaker waren het vooral nog kleinere acties die de krant haalden, zoals “jeugdige anti-militaristen” die soms nog aan de hand van hun moeders door Amsterdam trokken. In de kleine stoet werd een doodskist “rijdende op een uit een paar wielen geïmproviseerd wagentje” meegevoerd. In de kist lag een pop aangekleed met soldatenkleren en op de kist duidden opschriften aan dat het militarisme, gesymboliseerd door de soldatenpop, dood moest.²¹⁹

Grote acties door anarchisten werden na de antimilitaristische opleving als gevolg van de Eerste Wereldoorlog zeldzamer. Volhardende anarchisten bleven echter hun antimilitarisme uitdragen door bijvoorbeeld achteloos achtergelaten wapens overboord te gooien wanneer zij daartoe de kans kregen tijdens de overtocht van het IJsselmeer²²⁰ of de officiële plechtigheid bij het uitreiken van mobilisatiekruizen te verstoren.²²¹

---

²¹⁷ ‘De Nooit meer Oorlog-beweging.’, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3-8-1922. Meer over Kees Boeke in Hans Ramaer, ‘Het religieus anarchisme van Kees Boeke’, *de AS* 76 (1986) 2-5.

²¹⁸ ‘Martelaren.’, *Voorwaarts*, 5-8-1922.

²¹⁹ ‘Jeugdige anti-militaristen.’, *Algemeen Handelsblad*, 13-10-1924 Avond. Een foto van deze actie staat op de voorpagina.

²²⁰ ‘De ‘daad’ van een anti-militarist.’, *Middelburgsche Courant*, 3-4-1925. Harmen van Houten noemt eenzelfde soort daad uit 1924 in: Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 165.

²²¹ ‘Uitreiking mobilisatiekruis.’, *De Gooi- en Eemlander*, 25-5-1925.

Deel III – 1923-1926

In 1923 zat Wilhelmina 25 jaar op de troon. Als dochter van koning Willem III – onder anarchisten spottend steevast Koning Gorilla genoemd – had de kroonprinses na haar vaders overlijden in 1890 de troonpositie overgenomen. Tot haar achttiende verjaardag in 1898 was het echter haar moeder Emma die als regentes optrad.

In het hele land werden grootschalige Oranjefeesten georganiseerd die de Oranjeliefde onder de Nederlanders nog eens flink moest aanwakkeren, nadat eerder al in 1918 in reactie op Troelstra's mislukte revolutie poging een massale steunbetuiging aan de koningin op het Haagse Malieveld had plaatsgevonden. Door alle aangekondigde festiviteiten werden anarchisten als fervent tegenstanders van het koningschap geprikkeld tot tegenacties. Al snel ontstond zich een kat-en-muisspel tussen anarchisten en autoriteiten zoals eerder het geval was geweest in de laatste levensjaren van koning Willem III waarin hij onophoudelijk door anarchisten en socialisten was beschimpt.²²² In *Het Volk* werd treffend gesproken van “herleefde majesteitsschennis-koorts”.²²³

In 1885 was door overwegend anarchistisch georiënteerde socialisten binnen de SDB de aanval geopend op het koningschap. Onder aanvoering van Domela Nieuwenhuis werd de aartsconservatieve Willem III een dankbaar mikpunt van spot. De verspreiding van een vervalst Buitengewoon Staatsblad waarin de koning zogenaamd afstand deed van de troon kwam de socialist Bart van Ommeren op een jaar celstraf te staan voor majesteitsschennis. Zijn proces werd vooral in de socialistische pers breed uitgemeten en had voor justitie niet het gehoopte afschrikwekkende effect, want in het vervolg kreeg de koning het alleen maar zwaarder te verduren. Daarnaast waren de door de overheid bestreden socialisten van de SDB plotsklaps landelijk bekend en een op propagandagebied zeer bruikbare justitiemartelaar rijker.²²⁴

Een artikel in het blad *Recht voor Allen* uit april 1886 waarin kritiek werd geuit op het arbeidsethos van de koning, deed redacteur Domela Nieuwenhuis eveneens voor de rechter verschijnen. Ook de socialistisch voorman kreeg een jaar gevangenisstraf, waarna hij later niet de daadwerkelijke schrijver van het anoniem verschenen artikel bleek te zijn. Tijdens de rechtszaak tegen Domela Nieuwenhuis bleven er ondertussen antimonarchale artikelen in *Recht voor Allen* verschijnen. Een drietal van deze artikelen zou aangevuld met smeulige verhalen van het hof eind februari 1887 gebundeld worden uitgegeven onder de titel *Uit het leven*

---

²²² Provo spande in de jaren zestig de kroon door daadwerkelijk punten toe te kennen aan uitgelokt politiecontact in hun zelfbedachte spel met de autoriteiten. Zie: bladzijde 5.

²²³ ‘Herleefde majesteitsschennis-koorts.’, *Het Volk*, 20-8-1923.

²²⁴ Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid*, 61-73.

van *Koning Gorilla*. Dat het schotschrift, waarin Willem III overigens niet direct bij naam genoemd werd, kort na Domela's definitieve arrestatie én aan de vooravond van de zeventigste verjaardag van Willem III verscheen, zorgde voor extra veel ophef. Door auteur Sikko Ernest Willem Roorda van Eysinga was in de artikelen tegengas gegeven aan het bejubelen van de jarige koning door onder andere zijn exhibitionisme tijdens verblijf aan het Zwitserse Meer van Genève uit de doeken te doen.²²⁵

Het schotschrift leidde opvallend genoeg niet tot nieuwe vervolgingen²²⁶, maar wel openden zowel de autoriteiten als Oranjeaanhangers een jacht op de verspreiders van de publicatie. In de nasleep van de verjaardagsviering werden bij boekwinkels waar *Uit het leven van Koning Gorilla* in de etalage lag de ramen ingeslagen. Ook een door socialisten druk bezocht bierhuis werd gedurende de Oranjefurie door Oranjeaanhangers belaagd.²²⁷ Na de dood van koning Willem III viel vervolgens voor socialisten hun zeer geliefde koninklijke zondebok weg en werd door regentes Emma en haar dochter met succes een charmeoffensief ingezet om het imago van de Oranjes op te vijzelen.²²⁸

De jubileumfeesten in 1923 leidden vervolgens toch weer tot antimonarchistisch verzet en zelfs tot een tijdelijk verbond in de vorm van een actiecomité tussen elkaar anders fel bestrijdende linkse partijen zoals anarchisten en communisten. In de aanloop naar de festiviteiten werden allerlei protestpublicaties voorbereid in anarchistische drukkerijen. De autoriteiten probeerden, bevreesd als zij waren voor protestacties, door middel van invallen zoveel mogelijk publicaties te onderscheppen. De aanwezigheid van oranje papier deed bij zulke invallen in rode bolwerken verdacht aan. Onder andere exemplaren van een anarchistische versie van de 'Feestgids' en een blad met de weinig verhullend titel 'De Spelbreker' werden door de politie inbeslaggenomen. Colporteurs, die de blaadjes aan de man probeerden te brengen, werden door de politie van straat geplukt.²²⁹

Toch slaagden tegenstanders van de monarchie er telkens weer in nieuw drukwerk te verspreiden. In Den Haag werden anarchistische oranje aanplakbiljetten door de brandweer verwijderd, terwijl in Amsterdam de stadsreiniging in actie moest komen om de optochtroute vrij te maken van teksten op de weg die opwekten spelbreker te zijn en niet mee te feesten.²³⁰

---

²²⁵ Dennis Bos (inleiding), *Willem III. Koning Gorilla* (Soesterberg 2002) 36-50.

²²⁶ Gerard Aalders, 'Weg met de koning!' *Twee Eeuwen Majesteitsschennis in Nederland* (Den Haag 2016) 209-211.

²²⁷ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 248-256. Het schotschrift is in latere jaren nog regelmatig opnieuw verschenen, bijvoorbeeld tien jaar na de eerste verschijning en in de antimonarchale bloeiperiode ten tijde van Provo.

²²⁸ Bos, *Willem III*, 66-67.

²²⁹ 'Een anarchistische jubileumfeestgids.', *Voorwaarts*, 19-8-1923.

²³⁰ 'Anarchistische actie in Den Haag.', *Telegraaf*, 25-8-1923 Avond; 'De Jubileumfeesten.', *Voorwaarts*, 29-8-1923.

In de hoofdstad was een enorme politiemacht op de been en moest bewaking voorkomen dat oranje versieringen 's nachts vernield zouden worden.²³¹ Een plas regenwater die vanuit een van deze versieringen op de jas van een voorbijganger voor oranje vlekken zorgde, zou personeel dat bezig was de stad in gereedheid te brengen de uitspraak hebben ontlokt: “Ja, mijnheer, dat is Oranjebitter.”²³²

Het Volk had ondertussen geen begrip voor ‘revolutionairen’ die meenden “het koningschap te bestrijden, door politie en justitie in de gelegenheid te stellen tot gewichtigdoenerij, waardoor het koningschap het relief krijgt, dat er in gewone omstandigheden aan ontbreekt.”²³³ Anarchisten maakten echter juist bewust gebruik van overgevoelig politieoptreden. Kleine acties die anders onopgemerkt zouden blijven, kregen door politie-ingrijpen wél aandacht.²³⁴ Bovendien bevestigde het politieoptreden voor anarchisten dat de politie niet deugde, want waarom traden ze anders zo hard op tegen onschuldige grapjes?

Eenzelfde soort reactie volgde op de Oranjefurie in 1886. Voor socialisten was de geweldsuitbarsting van Oranjeaanhangers hét bewijs dat zij gelijk hadden over Koning Gorilla, want “kon een vorst die zich door dergelijk schorem liet toejuichen zelf iets anders zijn dan een ondiër?”²³⁵ Evenals Bart de Ligt in 1920 ten tijde van de anti-revolutiewet, voelden de socialisten zich in 1886 vogelvrij verklaard.

Ook tijdens andere jaren kon koninklijk bezoek aan de hoofdstad rekenen op anarchistisch protestgeluid. In 1926 werden langs de route “onvriendelijke uitroepen” gedaan. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was er verder sprake van “een armzalige betooging, die echter voorzichtiger dan de vorige, soortgelijke, was voorbereid, want men stelde de politie ermee voor een voldongen feit.”²³⁶ In de Jordaan werd minder voorzichtig geopereerd tijdens een koninklijk bezoek aan Amsterdam in 1922. Anarchisten waren in de Willemstraat door de politie van een voor kinderen bedoelde tribune gejaagd, maar zij wisten diezelfde kinderen alsnog te overstemmen met socialistische liederen, gefluit en het roepen van teksten als “Honger, aardappelen!”²³⁷ Met het uitdelen van fluitjes, goedkoop en effectief, wist ook de joods-Amsterdamse socialist Abraham Mozes Reens in het midden van de jaren negentig van

---

²³¹ ‘Het koninginbezoek.’, *Het Volk*, 27-8-1923.

²³² ‘Amsterdamsche geest.’, *Ibidem*, 24-8-1923.

²³³ ‘De Jubileumfeesten.’, *Voorwaarts*, 29-8-1923.

²³⁴ Pas, *Imaazje!*, 101. Provo Robert Jasper Grootveld zag de politie als ‘een stuk publicity’, als een communicatiemiddel waarmee een groter publiek bereikt kon worden.

²³⁵ Aalders, *Weg met de koning!*, 217.

²³⁶ ‘Het Koninklijk bezoek.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 4-6-1926.

²³⁷ ‘Koninklijk bezoek.’, *Ibidem*, 3-11-1922. De Jordaan was Oranjegezind, maar kende ook anarchistische vechtersbazen. Dat bleek bijvoorbeeld tijdens het Aardappeloproer in 1917 waar ook de uitroep ‘Honger, aardappelen!’ naar leek te verwijzen.

de negentiende eeuw herhaaldelijk het gejuich van Oranjeaanhangers tijdens intochten te overstemmen.²³⁸

Protestgeluiden bleven ook hoorbaar op momenten waarop de bevolking de stembusgang moest maken. In 1923 bleven tijdens de Provinciale Statenverkiezingen veel kiezers weg van de stembus. In Amsterdam niet minder dan 80.000, terwijl nog eens ruim 30.000 kiezers ongeldig stemden. Het resulteerde in drukte voor de rechtbank zoals *Het Volk* in 1927 beschreef: “De traditioneele menigte van niet-stemmers defileerde gistermorgen langs de ernstige drieschaar, die het Haagsche Kantongerecht vormt. Het was een bonte rij!”²³⁹

Onder de mensen die ongeldig stemden, waren er die het stembiljet voorzagen van soms creatieve en humoristische protestteksten zoals: “Denken jullie een ‘vrije’ te temmen, met dat stemmen! Ik geef geen zier om dat stembusgemier. Ziet hier!”²⁴⁰ In sommige stembureaus werden dergelijke protestboodschappen luidkeels voorgelezen door de voorzitter van het bureau. Het deed *Twentsch Dagblad Tubantia* met een knipoog opperen om het luidkeels voorlezen van volgeschreven stembiljetten verplicht te stellen, zodat Amsterdammers op de verkiezingsavond het stembureau voortaan zouden verkiezen boven ander vertier zoals de bioscoop of de schouwburg.²⁴¹

Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 werd er ook buiten het stemlokaal gedemonstreerd tegen de stemplicht. In Bilthoven werd op de laatste zondag voor de verkiezingen van 1 juli een openluchtbijeenkomst gehouden waarbij vooraf was aangekondigd dat de anarchist Herman Schuurman stembiljetten zou gaan verbranden. Met deze aangekondigde protestdaad zou direct ook de kerk bespot worden, want omdat het een zondag was, zouden de biljetten ‘geofferd’ worden. Lucifers gooiende anarchisten wisten een met brandstof overgoten nagemaakte stembus in de fik te steken, waarna de politie optrad en Herman Schuurman, die op de vlucht was geslagen, gegrepen werd.²⁴² Ook in Emmer-Compascuum werden stembiljetten ‘geofferd’.²⁴³ Zelfs tijdens de daadwerkelijke stembusgang zouden anarchisten op slinkse wijze stembiljetten in de fik hebben gestoken door een nat papiertje met fosfor in de

---

²³⁸ Bos, *Willem III*, 70.

²³⁹ ‘Niet-stemmers.’, *Het Volk*, 10-11-1927.

²⁴⁰ ‘Van IJ en Amstel.’, *Twentsch Dagblad Tubantia*, 3-5-1923.

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² ‘Carnaval der anti-stemmers.’, *De Tribune*, 30-6-1925.

²⁴³ ‘De kommunistische werkloozenactie in de Drentsche venen.’, *Het Volk*, 9-7-1925.

stembus te deponeren, waarna bij het opdrogen de fosfor ontbrandde en de stembiljetten in rook opgingen.²⁴⁴

De rest van de geplande anti-stembijeenkomst in Bilthoven vond vervolgens gewoon doorgang, maar met name het brandincident bleef hangen en bereikte de kranten. Enkele dagen later werd in een ingezonden brief in *De Tribune* door “d. L.” (vermoedelijk Bart de Ligt) gehakt gemaakt van het politieoptreden. De politie beweerde een verordening te hebben gehandhaafd die vuur in de buurt van bossen verbood. Volgens de briefschrijver was dit “eenvoudig een voorwendsel geweest om te kunnen optreden en de boel in de war te sturen. Iedereen verbrandt in Bilthoven in zijn tuin ongestraft vuil en onkruid.” Door het veroorzaken van het relletje waren “vredelievende en niet op relletjes gestelde personen” van een bezoek aan de bijeenkomst weerhouden en daar was het de politie volgens de briefschrijver precies om te doen geweest. Het bemachtigen van de namen van principiële niet-stemmers die hun biljet in de stembus hadden gedeponerd, volgens de ingezonden brief een tweede politiedoel, was door het brandje mislukt.²⁴⁵

De berechting van Schuurman verliep onrustig. De eis van acht maanden celstraf voor openlijke geweldpleging en mishandeling van de politie deed geestverwanten op de publieke tribune in woede uitbarsten. Er werd geschreeuwd en “zelfs werden een paar schoenen en nog een ander voorwerp gegooid in de richting van de tafel der rechters.” Een van de schoenen trof vervolgens een verslaggever “op gevoelige wijze”.²⁴⁶ Eerder dat jaar had Schuurman ook al veertien dagen celstraf gekregen voor een ander stemdwangprotest. In Utrecht had hij samen met een kameraad een stemplichtoproep uit naam van de burgemeester beplakt met afbeeldingen van een ezel waaronder stond geschreven: “Ik stem.”²⁴⁷

Een groot deel van de anarchistische familie Oversteegen uit Santpoort had door niet te stemmen eveneens geprotesteerd tegen de stemdwang. Omdat zij vervolgens net als veel andere principiële anarchisten weigerden de bijbehorende boete te betalen én ook niet voor het kantongerecht verschenen, werden zij van hun bed gelicht en te voet naar het politiebureau overgebracht om alsnog een gevangenisstraf uit te zitten. Bij de arrestatie waren ook kinderen betrokken. Boze tongen beweerden dat deze kinderen bewust meegenomen waren tijdens de

---

²⁴⁴ Jaap van der Laan (inleiding), *De Moker. Opruiend blad voor jonge arbeiders 1923-1928 & De Pook. Orgaan tot onderlinge oprakeling 1926-1928* (Utrecht 2016) 12. Voor dergelijke praktijken zijn in krantendatabase Delpher echter geen bewijzen te vinden.

²⁴⁵ ‘Het onverantwoordelijk optreden der politie te Bilthoven.’, *De Tribune*, 3-7-1925.

²⁴⁶ ‘Rechters met schoenen bekogeld.’, *De Graafschap-bode*, 11-9-1925.

²⁴⁷ ‘Principieele niet-stemmers.’, *De Gooi- en Eemlander*, 28-7-1925.

voettocht om propagandistisch munt te kunnen slaan uit de arrestaties.²⁴⁸ Op kinderen maakten dergelijke arrestaties eveneens indruk. Na de arrestatie in 1885 van colporteur Antonie Joseph Belderok op verdenking van majesteitsschennis werd er door kinderen op straat ‘Belderokkie’ gespeeld, waarbij een tegenspartelend vriendje door de modder zogenaamd naar het politiebureau werd gesleept.²⁴⁹ Het is dan ook niet ondenkbaar dat de al vroeg opgedane politieafkeer later meehielp bij het in de voetsporen treden van hun ouders.

Op het bureau was de gearresteerde Oversteegens nog voorgesteld om de boete in delen te betalen en zelfs om de boete door anderen te laten betalen, maar ook dit werd principieel geweigerd. Eén zoon besloot de boete echter wel te betalen, terwijl een andere zoon bovenop de drie dagen straf voor stemweigering nog zeven dagen moest zitten voor verzet bij een koninklijke bezoek aan Heemstede.²⁵⁰ Enkele anarchisten hadden zich daar “op een eigenaardige wijze” gedragen waardoor het gerucht ontstond dat ze een aanslag wilden plegen. Op de arrestanten werden echter geen wapens gevonden.²⁵¹

Dezelfde familie Oversteegen was een jaar eerder ook al massaal van het bed gelicht op verdenking van betrokkenheid bij branden in militaire gebouwen in de omgeving van hun woonplaats Santpoort. In *Het Volk* werd naderhand op deze ‘massa-arrestatie’, waarbij de anarchisten naar eigen zeggen slecht behandeld waren, uitgebreid ingegaan.²⁵² Aanmerkelijk feller van toon was een artikel in *De Vrije Socialist* waarin de arrestaties werden gekwalificeerd als “misdadige willekeur” waarna werd opgeroepen tot waakzaamheid “opdat een Hoogerhuis-affaire zich niet herhaalt.”²⁵³ Een week later werd vervolgens door een van de betrokkenen geconcludeerd dat het “alles bij elkaar” een propagandakans was die met beide handen aangegrepen moest worden.²⁵⁴

---

²⁴⁸ ‘Principiële weigeraars.’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 17-2-1926.

²⁴⁹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 201.

²⁵⁰ ‘Principiële weigeraars.’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 17-2-1926.

²⁵¹ ‘Anarchisten gearresteerd.’, *De Zuid-Willemsvaart*, 28-3-1925.

²⁵² ‘De behandeling der gearresteerde anti-militaristen.’, *Het Volk*, 21-2-1925.

²⁵³ ‘Wie zijn de brandstichters in militaire gebouwen?’, *De Vrije Socialist*, 17-1-1925. In 1896 werden drie Friese broers ondanks rammelend bewijs veroordeeld op verdenking van een roofoverval. De veroordeling veroorzaakte met name onder socialisten landelijk opschudding, want zij zagen het als een geval van klassenjustitie: Johan Frieswijk, ‘Gebroeders Hogerhuis’, *BWSA*, (<<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/hogerhuis>>, geraadpleegd op 13-9-2017).

²⁵⁴ ‘Uit Santpoort.’, *De Vrije Socialist*, 24-1-1925.

Deel IV – 1927-1928

Lange tijd hadden anarchisten in Nederland zich voornamelijk bezig gehouden met binnenlandse aangelegenheden zoals dienstweigeren en protesteren tegen de stembwang. Dat veranderde (tijdelijk) toen in 1927 het moment naderde waarop twee Amerikaans-Italiaanse kameraden in de Verenigde Staten onschuldig op de elektrische stoel dreigden te belanden.

Nicola Sacco en Bartolomeo Vanzetti waren in mei 1920 gearresteerd op verdenking van het plegen van twee roofovervallen. Al snel werd het vermoeden dat zij vanwege hun anarchisme gearresteerd waren bewaarheid. In de zich in rap tempo kapitalistisch ontwikkelende Verenigde Staten was al geruime tijd een jacht gaande op revolutionairen.²⁵⁵ Na een proces dat er alle schijn van had dat hun schuld reeds van tevoren vaststond, werden Sacco en Vanzetti op 14 juli 1921 ter dood veroordeeld.

De verdachte rechtsgang en de brute straf zorgden ervoor dat er wereldwijd beroering ontstond. Ook in Nederland werden protestgeluiden gehoord. Zo schreef het *Algemeen Handelsblad* in 1927 tussen de berichtgeving over de gemeenteraadsverkiezingscampagnes door: “Schier een verademing is het te ontwaren, dat de klodderaars wat wijziging brengen in hun kleverig menu: niet alleen wordt nu voor de verkiezingen geklad, ook voor de Italiaanse anarchisten Sacco en Vanzetti, die vrij moeten, verkondigt de kwast.”²⁵⁶

Het lijkt erop dat pas toen een executie vrijwel onvermijdelijk was geworden, links Nederland echt in actie schoot. Het kwam in april 1927 zelfs op initiatief van de IAMV tot een Landelijk Comité van Actie voor Vrijlating van Sacco en Vanzetti. Meerdere partijen aan de linkerzijde van de SDAP waaronder anarchistische jongerenorganisaties zoals het Vrije Jeugd Verbond (VJV) sloten zich aan. De Communistische Partij Holland (CPH), in 1921 nog aanwezig op een protestbijeenkomst, was door de overige partijen niet gewenst vanwege zijn Russische sympathieën.²⁵⁷ De communisten zelf waren daar misschien niet eens zou rouwig om gezien een boos artikel in *De Tribune*. Een affiche van een communistische gemeenteraadskandidaat was door “een aantal personen, o zoo libertair, ras-echte principiële (sic) anarchisten” beklad, waarna het lijstnummer was veranderd in een beduidend lager cijfer. De actie doet denken aan hoe eerder Erich Wichman en Herman Schuurman bestaande affiches hadden beplakt. De communisten, die poogden met de anarchisten samen te werken rond de

---

²⁵⁵ Dick Gevers, ‘De zaak Sacco en Vanzetti’, *de AS* 167 (2009) 4-22, aldaar 6-7.

²⁵⁶ ‘De klodderaars.’, *Algemeen Handelsblad*, 4-5-1927 Avond.

²⁵⁷ Ed’ Korlaar, ‘“Ons protest geldt het ganse systeem”. Sacco, Vanzetti en radicaal-links in Nederland’, *de AS* 167 (2009) 31-42, aldaar 37-38.

protestacties voor vrijlating van de Italiaanse justitiële martelaren, vonden het bekladden “verdomd lollig”.²⁵⁸

In de praktijk konden anarchisten en communisten gedurende de protestrijke zomer van 1927 niet om elkaar heen. Naast een “storm van protesttelegrammen” werd er met name in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam ook op straat geprotesteerd waarbij het vaak tot opstootjes kwam wanneer de politie ingreep.²⁵⁹

In Den Haag werd ook door sociaaldemocraten een “donderend protest uitgebracht tegen het menschonteerende vonnis.”²⁶⁰ De bijeenkomst waarin de SDAP’er Floor Wibaut de vergelijking trok met de bekende Hogerhuiszaak²⁶¹ werd druk bezocht. Na afloop gingen de meeste bezoekers direct naar huis, maar “de anarchistische en kommunistische elementen verzamelden zich rondom een met plakkaat behangen vrachtauto.” Vanaf de wagen werden toegestroomde nieuwsgierigen door megafoons opgeroepen mee te demonstreren voor vrijlating van de justitiële martelaren. Aanvankelijk twijfelde het toegestroomde publiek nog om de auto te volgen, maar toen de ‘Internationale’ ingezet werd, ging alsnog een groot deel overstag. De demonstranten beklommen massaal de auto die vervolgens haperde, waarna spontaan een dwarsfluitspeler die strijdliederen speelde de kop van de stoet overnam tot het moment waarop de auto weer voorop kwam, verlost van de te zware vracht. Bij het naderen van de Amerikaanse legatie haakten steeds meer SDAP’ers af, maar in plaats daarvan sloten volgens de verslaggever “staatschooiers, belhamels en kwajongens belust op relletjes” zich aan. Uiteindelijk wist de politie de stoet ter hoogte van het gezantschap tegen te houden.²⁶²

Ook na de haast onvermijdelijke executie werd er nog geprotesteerd. In Amsterdam was op 24 augustus het Concertgebouw “tot aan den nok gevuld”.²⁶³ Ook op straat was het druk. Na afloop van de protestbijeenkomst riep voorzitter Arthur Müller Lehning nadrukkelijk op niet weer te gaan rellen: “De politie is in de laatste dagen zo provocerend opgetreden, dat te verwachten is dat ook nu bij een demonstratie dingen zouden gebeuren, die met de waardigheid van deze vergadering niet in overeenstemming zouden zijn.”²⁶⁴

Het mocht niet baten, want al snel raakten, niet alleen in Amsterdam, demonstranten slaags met de massaal opgetrommelde politie. Zelfs in Den Bosch, nochtans een stad beneden

---

²⁵⁸ ‘Hersen-zieken!’, *De Tribune*, 30-4-1927.

²⁵⁹ ‘Sacco en Vanzetti.’, *Het Volk*, 9-8-1927.

²⁶⁰ ‘Sacco en Vanzetti. De Haagsche meeting van partij en vakbeweging. Een prachtige opkomst; een verontwaardigd protest.’, *Ibidem*, 10-8-1927 Ochtend.

²⁶¹ Zie: noot 253.

²⁶² ‘Politie verjaagt anarchistische demonstranten’, *Het Vaderland*, 10-8-1927.

²⁶³ ‘Na de executie van Sacco en Vanzetti.’, *Haagsche Courant*, 25-8-1927.

²⁶⁴ Korlaar, ‘Ons protest geldt het ganse systeem’, 40.

de grote rivieren in het beduidend minder rode zuiden van Nederland, werd de blanke sabel door de politie gehanteerd om een protestmenigte uit elkaar te jagen.²⁶⁵ In Enschede verliep een rouwdemonstratie, die “ondanks het zeer slechte weer” zo’n vijfhonderd man trok, wel zonder rellen.²⁶⁶

Het protestcomité voor vrijlating van Sacco en Vanzetti stierf kort na de laatste demonstraties eind augustus een stille dood nadat alle urgentie was verdwenen. De focus van anarchisten kwam weer op Nederland te liggen waar ook in de eigen beweging justitiële martelaren achter de tralies zaten. Een vanwege dienstweigering opgesloten anarchist in Winschoten kon met enige regelmaat rekenen op steun van kameraden die demonstreerden voor de gevangenis: “Een troepje betoogers kwam per fiets hier aan, trok zingend langs het rechtsgebouw en strooide strooibiljetten rond, waarin tegen de behandeling, den dienstweigeraar aangedaan, werd geprotesteerd.”²⁶⁷

Ook in maart van dat jaar zochten volgens dezelfde krant ditmaal communistische betogers – “wat opgeschoten bengels en vrouwen” – hun kameraad op door op zondagmorgen zingend en met *De Moker* colporterend door Winschoten te trekken, waarna er rond de gevangenis een oploop ontstond.²⁶⁸ Het bericht in *De Noord-Ooster* resulteerde in een boze ingezonden brief geschreven door de twintigjarige Jaap Norder namens de Mokergroep Musselkanaal. Daarin schreef de voormalig dienstweigeraar: “Als de correspondent zich even de moeite had genomen, zich voor 5 centen een krant te koopen, zou hij in ieder geval hebben geweten, dat ‘de Moker’ anarchistisch en niet communistisch is.” Naast verontwaardiging over de kwalificatie ‘communisten’ was Norder, in rapporten van de Centrale Inlichtingendienst (CID) als ‘lastig’ bestempeld²⁶⁹, ook niet te spreken over de beschrijving opgeschoten bengels: “Van belhamels gesproken, staat het volgens ons nog wel te bezien of wij, dan wel de politie de belhamels waren.”²⁷⁰

Diezelfde politie had het tijdens Pinksteren druk met het in de gaten houden van kamperende anarchistische jongeren. In Twente waren tweehonderd man “uit alle delen des lands afkomstig” samengekomen om onder meer te colporteren – “door hun vreemdsoortige

---

²⁶⁵ ‘Sacco en Vanzetti terechtgesteld’, *Voorwaarts*, 23-8-1927.

²⁶⁶ ‘Enschede, 25 Aug.’, *Twensch Dagblad Tubantia*, 25-8-1927.

²⁶⁷ ‘Een demonstratie.’, *De Noord-Ooster*, 6-1-1927.

²⁶⁸ ‘Winschoten, 29 Maart.’, *Ibidem*, 29-3-1927.

²⁶⁹ Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (HING) Amsterdam, Rapporten Centrale Inlichtingendienst (CID) 1919-1940, Lijst links-extremistische personen geordend per gemeente 1939 (83845a), (<<http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/2200-2299/2232.pdf>>, geraadpleegd op 3-9-2017).

²⁷⁰ ‘Ingezonden Stukken.’, *De Noord-Ooster*, 5-4-1927.

kleeding trokken zij ten zeerste de aandacht” – en te demonstreren. Een optocht die werd gehouden zonder vergunning mondde, na weigering van de anarchisten om rustig uiteen te gaan, uit in politiegeweld.²⁷¹ Kamperende jongeren in de Noord-Hollandse gemeente Huizen werden op last van de burgemeester, die volgens *Het Volk* ‘rrrevolutie’ (let op de spottende spelling) vreesde, onder massale politiebegeleiding van hun kampeerplek naar het demonstratieterrein begeleid. Daar dit zonder ‘herrie’ gebeurde, was het een “malle vertooning” geworden waardoor de burgemeester en de politie volgens de krant voor schut stonden.²⁷²

Tijdens een vergelijkbare bijeenkomst van anarchistische jongeren, wederom op het Twentse platteland, trad Herman Schuurman op als spreker. Schuurman, bekend van onder meer het verbranden van een stembus uit protest tegen de stemdwang, liet tijdens zijn toespraak weten de toenemende bewapening te zien als een teken dat het tijdperk van ontbinding van het kapitalisme was aangebroken. Ten overstaan van leden van de SAJO en de Mokergroep waarschuwde hij in 1927 voor dreigend oorlogsgeweld, want het kapitalisme zou ten koste van de arbeiders pogen het hoofd boven water te houden. De aanwezigen, aangesproken als ‘revolutoinaire socialisten’, werden vervolgens opgeroepen om de ontbinding van het kapitalisme te bevorderen “om zodoende de weg te banen voor de komst van het anarchisme.”²⁷³

Uit de toespraak sprak de nimmer aflatende revolutiehoop van Schuurman om het zo gehate kapitalisme omver te werpen. Die hoop was echter niet meer zo wijdverbreid als kort na de Eerste Wereldoorlog toen beduidend meer anarchisten in een snelle omwenteling geloofden. Typerend voor de tanende revolutiehoop onder anarchisten is een beschrijving uit 1926 van het 1 meifeest in Enschede. Ten opzichte van vijftien tot twintig jaar geleden was de viering van het feest danig veranderd volgens de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. In plaats van een uiting van revolutionair bewustzijn en een demonstratie van ‘omwentelingslust’ was de jaarlijkse optocht van de anarchisten verworpen tot een “gezellige avondwandeling” door de stad. Felle revolutieleuzen “geschilderd op bloedrood doek” hadden plaatsgemaakt voor “vaandels van een zang- en muziekvereniging, voor een vrijheidsmaagd op een sleeperskar.” In de goeie buurten waar de stoet doorheen trok bleven de ramen en deuren vroeger angstvallig gesloten, terwijl ‘thans’ de mensen langs de route staan om ook

---

²⁷¹ ‘Enschede, 7 Juni.’, *Twentsch Dagblad Tubantia*, 7-6-1927.

²⁷² ‘Huizens burgemeester en de rrrevolutie.’, *Het Volk*, 4-6-1927.

²⁷³ ‘Anti-oorlogsmeeting.’, *Twentsch Dagblad Tubantia*, 15-8-1927.

eens “een aardige optocht” te zien van de overigens flink geslonken anarchistische beweging.²⁷⁴

De sociaaldemocraten daarentegen durfden zich volgens de krant twintig jaar eerder vanwege hun kleine aantal nog nauwelijks in een optocht te vertonen, maar zij waren ondertussen in aantallen de anarchisten ruim voorbijgeschoten.²⁷⁵ Zelfs de vrije rekenkunst kon daar niet tegenop. In de rijmchroniekbijlage in *Het Volk* van 1916 werd de spot gedreven met anarchistische demonstratie-aantallen: “Wij tellen een voor een, maar in de anarchie, telt men heel anders, daar geldt één voor drie.”²⁷⁶

De angst voor anarchisten nam met de jaren af en er kwam zelfs ruimte in de krant voor spottende stukjes over anarchisten zoals in de *Limburger Koerier* waar een anarchist zogenaamd bij de dokter verscheen. De dokter adviseerde de overwerkte anarchist rust te nemen en vroeg hem naar zijn beroep. De patiënt antwoordde daarop dat hij anarchist was waarop de dokter reageerde met de opmerking: “Dan moet u eens een dag of veertien geen bommen gooien.”²⁷⁷ Het *Nieuwsblad van Friesland* dreef in een prent de spot met bomgevaarlijke anarchisten.²⁷⁸

Ook met het gebrek aan eenheid onder anarchisten werd de spot gedreven. Al in 1916 schreef de voormalig anarchist Louis Maximiliaan Hermans er een spotgedicht over. Hermans was in 1898 naar de SDAP overgestapt. Hij kende nog wel enige rancune getuige de zin: “Slijk en modder werpt de eene naar den and’ren kameraad.”²⁷⁹ *De*

²⁷⁴ 'Twenthe.', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 3-5-1926.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ 'Vrije rekenkunst.', *Het Volk*, 22-7-1916.

²⁷⁷ *Limburger Koerier*, 1-5-1928.

²⁷⁸ 'De mislukte aanslag of: de gestrafte anarchist.', *Nieuwsblad van Friesland*, 27-5-1927.

²⁷⁹ 'Anarchisten.', *Het Volk*, 17-2-1916. Als ware het een voorspelling bleek de dichtregel in 1924 ook nog van toepassing toen Hermans zelf onderwerp van bijtende spot werd in een heruitgave van een eerder nog door hemzelf als anarchist uitgegeven satirisch blad. Zie: bladzijde 61-63.

Tribune constateerde bij een congres van het anarchistische VJV in 1921, een klein jaar na oprichting, al verdeeldheid. De onderlinge verdeeldheid verhinderde het vormen van een “strijdbare kern”.²⁸⁰

Ondanks gebrek aan eenheid en met de jaren slinkende aantallen, de *unity* en de *numbers* uit de sociale bewegingstheorie van Tilly²⁸¹, wisten anarchisten in de eerste tien jaar van het interbellum met hun acties de krant te halen. Om aandacht te krijgen bleek humor daarbij lang niet altijd nodig. Vooral tegen dienstplicht, stemplicht en de monarchie werd door anarchisten serieus geprotesteerd. Protestoptochten mondden vaak uit in gewelddadige confrontaties met de politie, al dan niet geprovoceerd door vooraf aangekondigd ludiek bedoeld straattheater zoals het verbranden van een stembus. Vooral die botsingen werden in de kranten beschreven, waarbij met name jonge, rebelse anarchisten als daders van de relletjes werden aangewezen. Gevangen kameraden werden martelaren, waarna ook tegen politie en justitie geageerd werd.

Hoewel met de jaren het geloof in een revolutie onder anarchisten slonk, bleef onder toegewijde anarchisten zoals Jo de Haas en Herman Schuurman ernst de boventoon voeren boven humor en spot. Wel waren het in herinnering van anarchiste Kathrien Skörup-Boll steeds vaker dezelfde kameraden die halve nachten op straat doorbrachten om anarchistische boodschappen aan te plakken.²⁸² Soms ging humor gepaard met ernst zoals bijvoorbeeld in het geval van de muilkorf op de stok die uiting gaf aan de onvrede over de anti-revolutiewet of bij de optocht met de als soldaat verklede pop in een doodskist.

Politieoptreden bood propagandamogelijkheden. Rond grote evenementen zoals de verkiezingen met de Rapaille Partij, de Groenendaalzomer en de jubileumfeesten grepen anarchisten geruchten aan om de autoriteiten te ontregelen en een kat-en-muisspel tussen anarchisten en politie uit te lokken. Anarchistisch geweld als protest tegen de geweldloze dienstweigering van Herman Groenendaal kon op weinig sympathie rekenen, maar wanneer de politie ingreep na humoristische provocaties dan waren anarchisten en linkse kranten er als de kippen bij om het politiegeweld af te keuren. Voor anarchisten vormde dergelijk politiegeweld vervolgens hét bewijs voor hun visie dat politie en staat niet deugden.

---

²⁸⁰ ‘Het Congres van het Vrije-Jeugd-Verbond.’, *De Tribune*, 9-6-1921.

²⁸¹ Tilly, *Regimes and Repertoires*, 53.

²⁸² Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Archief Kathrien Skörup-Boll (ARCH01309), map Kathrien Boll (manuscript, herinneringen aan Henk Eikeboom, gedichten Eikeboom, overlijden Eikeboom) [12].

Hoofdstuk 2 – Met papieren humor in de aanval

De anarchistische opleving aan het einde van de Eerste Wereldoorlog resulteerde naast acties op straat ook in de verschijning van een enorme diversiteit aan anarchistische blaadjes, kranten en tijdschriften. Voor het laten horen van een radicaal geluid konden kleine, opkomende sociale bewegingen over het algemeen niet rekenen op de reguliere pers. Vaak werden ze domweg genegeerd of werd er enkel aandacht besteed aan de vorm van hun protesten tegen de gevestigde orde zonder dat daarbij de inhoud van het protest werd belicht. In het beste geval was er sprake van ridiculisering waarbij voor de opkomende beweging dan het credo *all publicity is good publicity* moest zijn.²⁸³ Een eigen pers vormde niettemin vaak een van de eerste stappen in het streven naar verandering.²⁸⁴

Tijdschriften waren een belangrijk propagandamiddel en een manier om kritiek te uiten op de staat en aanverwante instituties zoals kerk en koningshuis. Behalve deze specifieke taak van het tijdschrift als de verkondiger van een boodschap waren tijdschriften ook intern belangrijk voor sociale bewegingen als communicatiekanaal en discussieforum. Voor de van nature van hechte organisatie afkerige anarchistische beweging zorgden tijdschriften bovendien voor cohesie en stabiliteit, alhoewel Lauren Kessler in een studie over Amerikaanse *dissident press* ook wijst op het tijdschrift als platform voor afscheiding en versplintering.²⁸⁵

Door middel van colportage moesten de bladen aan de man worden gebracht om op die manier het volk mee te kunnen nemen in het revolutionaire streven. Het was derhalve belangrijk dat de bladen opvielen. Een aanzienlijk kleiner formaat dan de destijds gangbare dagbladgrootte en felle prenten op de voorpagina moesten, naast de inzet van de colporteurs op straat, voor hoge verkoopcijfers zorgen. Vanwege het ontbreken van reguliere, kapitalistische advertentie-inkomsten was voor veel opkomende sociale bewegingen – en zeker voor anarchististen – geld een probleem.²⁸⁶ Oplagecijfers bleven mede hierdoor dikwijls laag – van de hierna besproken anarchistische tijdschriften werden over het algemeen een paar duizend exemplaren gedrukt met uitschieters tot maximaal vijfduizend exemplaren – waaruit samen met de vaak korte bestaansduur vermoedelijk de geringe wetenschappelijke aandacht voor de weinig omvangrijke eigen pers van sociale bewegingen kan worden verklaard.²⁸⁷

---

²⁸³ Lauren Kessler, *The Dissident Press. Alternative Journalism in American History* (Beverly Hills 1984) 13-14.

²⁸⁴ Bob Ostertag, *People's Movements, People's Press. The Journalism of Social Justice Movements* (Boston 2006) 10.

²⁸⁵ Kessler, *The Dissident Press*, 114.

²⁸⁶ Rodger Streitmatter, *Voices of Revolution. The Dissident Press in America* (New York 2001) 54-55.

²⁸⁷ Ostertag, *People's Movements, People's Press*, 1.

De anarchistische tijdschriften *Alarm*, *De Moker*, *De Kreet der Jongeren*, *De Branding* en *Opstand* slaagden er wel in gedurende langere periodes te verschijnen waarmee ze tegelijk ook een zekere stabiliteit gaven aan de los samenhangende anarchistische beweging.²⁸⁸ In dit hoofdstuk zullen deze vijf tijdschriften alsmede twee incidentele uitgaven van *De Roode Duivel*, een satirisch weekblad dat verscheen van 1882 tot 1887, worden besproken met speciaal oog voor tekstuele humor. Soms overduidelijk in de vorm van een mop, maar veel vaker subtiel tussen de regels door. Hoewel het schier onmogelijk is in deze studie volledig recht te doen aan de omvangrijke schriftelijke productie van anarchisten in het interbellum, zullen ook enkele andere – overwegend serieuze – publicaties de revue passeren.

Deel I – Alarm en De Roode Duivel

Met op de voorpagina de noodkreet dat de revolutie gevaar liep, verscheen in mei 1922 het eerste nummer van het anarchistische maandblad *Alarm*. Uitgever en enig redacteur was de in 1899 geboren Anton Constandse. Constandse was een zeer belezen vrijdenker die zich, ondanks het volgen van catechisatie, in zijn talrijke brochures vooral tegen kerk en religie keerde. In 1917 had hij naar eigen zeggen voor het eerst een poging ondernomen “om te rebellieren met de pen.”²⁸⁹ Geraakt door de Eerste Wereldoorlog sloot hij zich net als veel andere jongeren in die tijd via het antimilitarisme aan bij de anarchistische beweging, zij het dat hij daar niet was geraakt via het gebruikelijke arbeiderspad maar door te lezen.

De waarschuwende tijdschrifttitel was door Constandse ontleend aan de Oekraïense anarchistische beweging Nabat. Anarchisten uit de beweging die in het Nederlands Alarm heet, vochten in een guerrillaleger onder aanvoering van Nestor Machno vanaf 1917 een jarenlange bevrijdingsoorlog tegen de Russen. Tevergeefs, want zowel van nationale bevrijding als van de zo gewenste revolutie die op de bevrijding moest volgen, kwam niets terecht.

Ondanks financiële problemen door wanbetalende abonnees en colporteurs verschenen er in ruim drie jaar tijd 29 nummers van het maandblad in een bescheiden oplage van maximaal 1600 exemplaren. Een van de doelen van het blad was om “op eenige wijze het bekrompen Nederlandse anarchisme (...) in nader contact te brengen met het cultuurpeil van het internationale anarchisme.”²⁹⁰ Veel aandacht was er in het blad voor internationaal anarchisme tot in Japan aan toe – “16 September is het een jaar geleden dat de moedige Japansche anar-

---

²⁸⁸ Hans Ramaer (inleiding), *Alarm. Anarchistisch maandblad* (Utrecht 2012) [2].

²⁸⁹ Anton Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Amsterdam 1985) 17.

²⁹⁰ ‘Anarchisme en Revolutie.’, *Alarm. Anarchistisch Maandblad* 1, 3 (1922) 26-27, aldaar 27.

chist Sakae Osugi in het geheim werd vermoord.”²⁹¹ – en ook werden er met grote regelmaat lange theoretische artikelen geplaatst.

Het besef dat dit soort artikelen niet voor alle lezers was weggelegd, blijkt uit een aankondiging reeds in het vierde nummer van de verschijning van een bijblaadje bestaand uit slechts vier bladzijdes met de “makkelijkste en meest propagandistische artikelen”.²⁹² Colporteurs hadden het moeilijk om *Alarm* aan de man te brengen waarbij ze soms klappen riskeerden van mensen die het met de inhoud van het blad niet eens waren.²⁹³

Met het toenemen van de financiële problemen ontstond met het oog op de derde jaargang het plan om minder theoretische artikelen te plaatsen en in plaats daarvan meer propaganda te voeren met “het materiaal van iederen dag”. Aandacht voor het buitenland bleef belangrijk, zodat de lezers werden ingelicht en niemand kon ontkennen “dat *Alarm* op de hoogte is van wat er voorvalt in de wereld.”²⁹⁴ Die lezers waren in 1969 in de herinnering van Constandse “buitenissige jongeren, nieuwsgierige arbeiders en verwonderde intellectuelen.”²⁹⁵

Rondom *Alarm* verzamelden zich ook veel jongeren afkomstig uit de SAJO waaruit vervolgens weer Alarmgroepen ontstonden die overigens niet organisatorisch met het gelijknamige tijdschrift verbonden waren. Desondanks was *Alarm* niet per se een jongerenblad, alhoewel het af en toe sneren uitdeelde waaruit duidelijk een kloof tussen jonge en oudere anarchisten bleek. De weigering aan de deur van een jonge, colporterende anarchist bij een bijeenkomst van oudere anarchisten bleek bijvoorbeeld reden genoeg voor een venijnig artikel. Klaas Blauw had zonder entreegeld te betalen, geprobeerd de schouwburgzaal te betreden waar anarchistisch dominee N.J.C. Schermerhorn een voordracht zou houden getiteld ‘De Godzoecker’. De veertien dagen brommen vanwege huisvredebreuk die Blauw kreeg opgelegd én ongetwijfeld ook Constandses vrijdenkersafkeer van “godzoekende ouderen” resulteerden in het ironische commentaar: “Een wacht voor de deur. Pracht-collectie voor ’t oudheidkundig museum. (...) Amen.”²⁹⁶

SAJO-jongeren schuwden geweld niet. Binnen de anarchistische beweging waren zij dan ook een van de weinigen die begrip hadden voor de door enkele anarchisten in de nasleep van de Groenendaalzomer gepleegde aanslag. De aanslag in november 1921 was behalve een protest tegen de vervolging van dienstweigeraar Groenendaal vooral ook een uiterste poging

---

²⁹¹ ‘Sakae Osugi’, *Alarm* 2, 12 (1924) 146.

²⁹² ‘Geen god, geen meester’, *Ibidem* 1, 4 (1922) 45.

²⁹³ Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 32.

²⁹⁴ ‘Onze plannen’, *Alarm* 2, 12 (1924) 148.

²⁹⁵ Betjes, *Anton Constandse*, 40.

²⁹⁶ ‘Een Gode welgevallig werk.’, *Alarm* 2, 10 (1924) 119.

om, terwijl na een roerige zomer de rust leek terug te keren, de arbeiders alsnog tot opstand op te wekken. In de ogen van Constandse, zelf ook aangesloten bij de SAJO, hadden de daders geprobeerd om “het duffe landje der Droogstoppels”²⁹⁷ wakker te schudden. Twee van de daders, Piet Kooijman en Leen van der Linde, werden tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Herhaaldelijk werd in *Alarm* opgeroepen hen te schrijven, terwijl op ironische wijze kritiek werd geuit op de gevangenisomstandigheden – “’t Moet een lieve man zijn deze directeur.”²⁹⁸

Het gedachtegoed van de beide gevangenen werd in het maandblad op felle wijze gepropageerd. Scherpe kritiek op alle mogelijke vormen van parlementarisme voerde de boven-
toon. Er werd naar de mening van anarchisten te veel gepraat en te weinig daadwerkelijk gedaan. Dit was ook de kritiek in het allereerste nummer van *Alarm* dat in mei verscheen en waarin de socialistische meifeesten als schijnvertoningen van ‘strijd’ werden weggezet. Het gebruik van aanhalingstekens of een afwijkend lettertype is hier een voorbeeld van een veelgebruikt subtiel humortrucje waarmee anarchisten met ironie blijken gaven van hun onvrede. Zo was 1 mei een ‘feestdag’ die ‘gevierd’ moest worden. De achteloze lezer zou over dergelijke ironische uitingen ongetwijfeld heen lezen, ware het niet dat ook de rest van de tekst vaak niet aan duidelijkheid te wensen overliet. Vanuit het perspectief van anarchisten was de viering slap, want “als ’t regent, dan wordt de revolutie uitgesteld, ‘wegens slechte weersgesteldheid’.”²⁹⁹

Ook verkiezingen waren een mooie aanleiding om het parlementarisme van politieke partijen aan te vallen. Met plezier en op ironische toon werd de lezers van *Alarm* de niet-herverkiezing van revolutionair-socialist Harm Kolthek (SP) en de christensocialist en communist John William Kruyt (CPH) meegedeeld: “Door ’t gemis hunner revolteerende redevoeringen zal derhalve de revolutie tot de volgende verkiezingen uitgesteld moeten worden.”³⁰⁰

In aller ernst werd er in *Alarm* opgeroepen vooral niet te gaan stemmen, maar er was soms ook ruimte voor een echte grap. Snoepwinkel Jamin werd vergeleken met het Haagse Binnenhof en daarmee zette deze grap direct aan tot nadenken:

---

²⁹⁷ Batavus Droogstoppel is in *Max Havelaar* van Multatuli (Eduard Douwes Dekker) een karikatuur van de humorloze, saaie Nederlandse zakenman zonder idealen. Het boek verscheen in 1860 en is een aanklacht tegen de Nederlandse koloniale politiek in Nederlands-Indië. Omdat Multatuli net als Constandse een vrijdenker was, staan er regelmatig aforismen (bondige, vaak geestig bedoelde spreuken die een levensles willen meegeven) in *Alarm*. A[nton] L[evien] C[onstandse], ‘Max Hölz.’, *Alarm* 1, 11 (1923) 122-123, aldaar 123.

²⁹⁸ ‘Van vervolging en kerkerstraf’, *Ibidem* 1, 4 (1922) 45.

²⁹⁹ ‘Mei-huichelarij.’, *Ibidem* 1, 1 (1922) 3.

³⁰⁰ ‘Belangrijk’, *Ibidem* 1, 4 (1922) 40.

“En ik dacht aan de winkels van Jamin, waar ook een stembus stond voor de verkiezing van kandidaat ‘melkrees’, ‘drops’ en ‘koek’. En ik vond dat er in bijna alle opzichten overeenstemming bestond tusschen de kandidaten van Jamin en die van het Binnenhof. Werden alle soorten niet hemelhoog geprezen, juist omdat ze zoo beroerd waren? En zouden ooit die 100 hengelaars op ’t Binnenhof zijn gekomen, indien er niet een ontzettende Jaminsche reclame was gemaakt voor hun verloting? Slechts één tegenstelling bestond er. En juist voor ons de allervoornaamste. Jamin adverteerde: ‘Het voordeel dat ge hebt met onze kandidaten, tegenover die van alle andere partijen is, dat ge er niet vier jaar mee in uw maag zit.’ En wie kan dat van de gekozenen op ’t Binnenhof zeggen?”³⁰¹

Nog gevaarlijker dan politiek parlementarisme waren volgens Leen van der Linde syndicalisme en de bijbehorende vakorganisaties. In zijn eerste uit een reeks van vele brochures liet ook Constandse zijn afkeer van de vakorganisaties blijken. De overlegcultuur, ‘medezegenschap’ (let wederom op de aanhalingstekens ten teken van ironie) en het tevreden houden van arbeiders met kleine verbeteringen – loonsverhoging als ‘bliksemafleider’ – werkten in de ogen van anarchisten contrarevolutionair.³⁰² Over het aan de SDAP gelieerde Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) dat twee miljoen gulden aan ‘strijd’ besteedde, en dat ondanks dalende ledenaantallen toch een stijgend vermogen had gerealiseerd, werd spottend opgemerkt: “Houdt de gulden hoog, kameraden!”³⁰³

Ook voor de hoge salarissen van bestuurders van het linksere, radicalere Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) had *Alarm* geen goed woord over. Vergezeld van de mededeling “commentaar overbodig” werden die alsmaar stijgende salarissen opgesomd.³⁰⁴ Vlak voor verschijning van *Alarm* was het maandblad nog in het NAS-orgaan *De Arbeid* met een advertentie aangekondigd.³⁰⁵ Zodra Constandse echter de aanval op de vakorganisaties had geopend, werd er door het NAS afstand van hem genomen. In een ingezonden brief werd de ‘gevatheid’ en ‘welsprekendheid’ van de Alarmredacteur onderkend, maar werd hem waarschijnlijk tegen beter weten in ook gevraagd om zijn ‘medestrijders’ niet te veroordelen. In plaats daarvan zou

---

³⁰¹ J[o] de H[aas], ‘Gedachten’, *Alarm* 1, 4 (1922) 43.

³⁰² Anton Constandse, *Weg met de vakorganisaties* (Rotterdam 1922) 10-11.

³⁰³ ‘Uit de Vakbeweging’, *Alarm* 2, 12 (1924) 144.

³⁰⁴ J[o] V[erhave], ‘Vakorganisaties.’, *Ibidem* 1, 9 (1923) 103-105, aldaar 105.

³⁰⁵ *De Arbeid. Orgaan van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland* 17 (22-4-1922) [4].

Constandse er volgens de briefschrijver beter aan doen om een eenheid te vormen waarnaast “geen kapitalisme mogelijk” zou kunnen zijn.³⁰⁶

Constandse bleef desondanks ‘anti-gesalarieerd bonzenbestrijder’. De bonzen, waarmee steevast bestuurders werden aangeduid die volgens anarchisten op arbeiders parasiteerden en die enkel uit financieel belang gebaat waren bij instandhouding van de eigen (vak)organisatie, werden in zijn blad op de hak genomen. Bijvoorbeeld in een door de communistische Duitse dichter Oscar Kanehl geschreven en naar het Nederlands vertaald gedicht, waarin een bons een nachtmerrie beleeft. Badend in het zweet ziet de bons een woedend rood legioen naderen om tenslotte tot de conclusie te komen dat de kwade droom slechts het gevolg is van het eten van een zwaar verteerbare ganzenlever.³⁰⁷

Op de aantijging aan het adres van Constandse dat hijzelf ook rijkelijk werd betaald voor zijn bezigheden, reageerde de Alarmredacteur als door een wesp gestoken. In de correspondentierubriek van zijn blad schreef hij dat hij al zijn journalistieke werk gratis deed. Vervolgens merkte hij sarcastisch op: “Ik leef er zoo goed van dat ik spoedig een dikke buik zal hebben te torsen en mijn toevlucht tot een auto zal nemen. Wel zwerf ik maanden soms zonder woning, doch dat doe ik voor plezier.”³⁰⁸

Harmen van Houten, een Drentse anarchist, liet later in zijn memoires over Constandse optekenen dat hij maar weinig geld bezat, maar dat Constandse desondanks zijn lezingen door het hele land voor vrijwel niets deed. Lezingen, meer dan honderd per jaar was niet uitzonderlijk, waar de Alarmredacteur overigens volgens historicus Rudolf de Jong meer mensen mee bereikte dan met zijn geschreven teksten.³⁰⁹ Constandse was “het type van de intellectueel” gekleed in een krappe zwarte jas met een “streepjesbroek waarvan de pijpen hem te kort waren” met daaronder “lange spitse schoenen”.³¹⁰ Tijdgenote en geestverwant Kathrien Skörup-Boll omschrijft Constandse eveneens als een toegewijde propagandist zonder geld en soms zelfs zonder onderbroek: “Zo was onze Anton.”³¹¹

Als de enige redacteur van het blad nam Constandse het overgrote deel van de artikelen voor zijn rekening. Daarbij was hij met name in de correspondentierubriek vaak ongemeen hard en viel hij naast instituties met regelmaat ook ‘op de man’ aan. Historicus van het anarchisme Hans Ramaer ziet als mogelijke aanleiding voor deze felheid Constandses in de

---

³⁰⁶ W. Walop, ‘Weg met de vakorganisaties!?’ , *De Arbeid* (18-2-1922) [4].

³⁰⁷ Jac. Knap, ‘Burgelijke nachtmerrie’, *Alarm* 3, 3 (1925) 26.

³⁰⁸ ‘Correspondentie’, *Ibidem* 3, 1 (1924) 12.

³⁰⁹ Rudolf de Jong, ‘Anton Constandse en het Nederlands anarchisme’, *De Gids* 148 (1985) 735-758, aldaar 744.

³¹⁰ Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 174-175.

³¹¹ IISG, ARCH01309, map Kathrien Boll [3].

kiem gesmoorde onderwijscarrière vanwege een naar alle waarschijnlijkheid door hem begaan vermogensdelict. Mogelijk keerde de Alarmredacteur zich daarom extra fel tegen de bestaande orde.³¹²

In *Alarm* werd ook het bespotten van geestverwanten niet geschuwd, waarbij het vooral gesalarieerden waren die ervan langs kregen.³¹³ Op ironische wijze werd, na een verweer van de religieus-anarchist Jo Meyer vanwege kritiek op zijn bezoldigde functies, door Constandse, na plagerig te hebben gewezen op een spelfout, de voor anarchisten retorische vraag gesteld: “Ja, wat zou onze beweging zijn zonder Hem?”³¹⁴ Met het bewust gebruik van de hoofdletter H werd direct ook de spot gedreven met God en godsdienst. Als vrijdenker moest Constandse daar niets van hebben. Een door kunstenaars en religieus-anarchisten bewoonde commune in het Gooise Laren werd door hem een “dorado voor zwendelaars in ethica en religie” genoemd waar door “religieuze ploertjes” Tolstoj – als prediker van lijdzaam verzet een voorbeeld voor veel religieus-anarchisten – werd vereerd tijdens “het couponnetjes knippen”. Het deed Constandse met een knipoog naar het gewelddadige anarchistische imago mijmeren: “O, die ééne dynamietbom...”³¹⁵

Enige zelfspot was *Alarm* tenslotte ook niet vreemd, want naar eigen zeggen was *Alarm* een orgaan “van onvoldane haveloozen, van heiligschennende goddeloozen en van onfatsoenlijke gezagloozen.” Een motto dat doet denken aan het tijdschrift *Anarchist. Orgaan van goddeloozen, haveloozen en regeeringsloozen* dat in 1888 begon te verschijnen met medewerking van onder andere de voor majesteitsschennis vervolgte socialist Bart van Ommen.³¹⁶ Alleen de administrateur van *Alarm* was “oer-degelyk, want hij past op de centen.”³¹⁷ Juist die centen deden het maandblad uiteindelijk de das om. Tot frustratie van Constandse moesten telkens weer het blad ontsierende smeebeden aan abonnees en colporteurs gericht worden die het vertikten te betalen. Op 15 augustus 1925 verscheen editie 29 als laatste nummer.

Ondanks financiële moeilijkheden was Constandse er in 1924 en 1925 wel nog in geslaagd om een nummer uit te geven van satirisch weekblad *De Roode Duivel*. Een blad dat eigenlijk

---

³¹² Ramaer, *Alarm*, [5-6].

³¹³ Kritiek op gesalarieerden was overigens geen typische *Alarm*-aangelegenheid, want ook het in *Alarm* vanwege salarissen bekritiseerde Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) haalde in het eigen orgaan *De Arbeid* uit naar onder andere de SDAP die werd weggezet als “volgeladen baantjesboom”. ‘Hij vindt het niet zoo dramatisch.’, *De Arbeid* 22 (17-9-1927) [1].

³¹⁴ ‘Polemiek’, *Alarm* 1, 10 (1923) 119-120, aldaar 120.

³¹⁵ Constandse, ‘Correspondentie’, *Ibidem* 2, 1 (1923) 12.

³¹⁶ A.J.C. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972) 63.

³¹⁷ ‘Alarm’, *Alarm* 2, 9 (1924) 102.

al in 1897 gestopt was te verschijnen. Het weekblad werd destijds uitgegeven door de socialist Louis Maximiliaan Hermans. Hij had zich in 1888 aangesloten bij de SDB van Domela Nieuwenhuis, waarna hij vanaf 1892 op felle toon in *De Roode Duivel* begon te ageren tegen troon, beurs en altaar. Met een voor satire typerende combinatie van ernst en humor wilde hij ontmaskeren zonder genade zoals de tekst in het titelvignet op de voorpagina van het weekblad luidde.³¹⁸ Getuige de door Hermans trots afgedrukte verontwaardigde ingezonden brieven kon lang niet iedereen zijn felle aanvallen op de gevestigde orde waarderen.³¹⁹ In Nijmegen werd bijvoorbeeld al snel besloten om de straatverkoop van het blad te verbieden uit vrees voor ongeregelheden.³²⁰

In 1895 werd Hermans tot zes maanden celstraf veroordeeld vanwege majesteitsschennis. In navolging van de ophef over de eerdere veroordeling van Domela Nieuwenhuis mat ook Hermans zijn strafproces breed uit. De inbeslagname van het gewraakte nummer werd dan ook trots aan de lezers meegedeeld, waarna Hermans in het eerstvolgende nummer triomfantelijk de rekening voor de geconfisqueerde editie bij de politie indiende.

Rond de jubileumfeesten in 1923 werd ook *Alarm* inbeslaggenomen, waarbij ditmaal echter alleen enkele colporteurs een proces verbaal kregen. Net als in *De Roode Duivel* werd ook in het blad van Constandse de inbeslagname niet betreurd, maar juist gezien als een eer. De confiscatie door de politie van volgens anarchisten slechts enkele nummers, leverde gratis landelijke reclame op. Dat vervolgens anarchisten in de dagen daarna postende rechercheurs voor hun deur aantreffen, maakte het succes van de anarchistische jubileumacties compleet.³²¹

Ondanks de felle toon die Hermans in zijn blad vooral ook jegens politici aansloeg, werd hij niet lang na het mede door geldgebrek veroorzaakte einde van *De Roode Duivel* zelf kamer- en gemeenteraadslid voor de SDAP. Dit kwam hem van anarchistische zijde onvermijdelijk op kritiek te staan. Op dezelfde harde, humoristische wijze waarop Hermans jarenlang de spot had gedreven met geestelijken, het koningshuis en politici werd hij in een speciale heruitgave van *De Roode Duivel* ditmaal zelf met eigen wapens aangevallen. Hermans werd door Constandse weggezet als een verrader, waarbij Constandse haarfijn het contrast liet zien tussen de door Constandse zo gewaardeerde en door hemzelf met name in de correspondentie-

---

³¹⁸ Satire beoogt wantoestanden aan de kaak te stellen zonder bij de pakken neer te gaan zitten. Liever gebruikt de satiricus ironie en karikaturen om mensen te laten lachen en tegelijkertijd aan het denken te zetten. Susanne Gabriëls e.a. red., *Paljassen van de pers. Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1990) 24-29.

³¹⁹ Nop Maas, 'De Roode Duivel', *De Parelduiker* 3, 1 (1998) 33-39, aldaar 37.

³²⁰ Harry Hendriks, 'De geschiedenis van De Roode Duivel' in: Jet Greebe e.a. red., *Engelbewaarder Winterboek* (Amsterdam 1979) 169-192, aldaar 174.

³²¹ 'Jubileum-actie', *Alarm* 2, 3 (1923) 33; 'Feeststemming en angst', *Ibidem*, 33.

rubriek van *Alarm* gebruikte ruwe maar eerlijke toon van Hermans als satiricus én de mooie maar bedrieglijke toon van Hermans als parlementair.³²²

In datzelfde nummer uit 1924 werd het complete parlementaire stelsel in de uitverkoop geplaatst “wegens langdurige stilstand”. Onder meer “een stelletje ministers” en “een groot aantal miljoenen-verspillende automaten, meer bekend onder de naam van tweede kamer-leden” werden aangeboden met de mededeling dat men zich voor inlichtingen tot het partijbestuur van de SDAP moest richten. Op de opmerking dat dezelfde aanbieding ook al in 1892 in het weekblad had gestaan, werd triomfantelijk geantwoord dat de vijftig politici “sedert dien” nog niet wakker waren geweest.³²³

In het volgende nummer dat in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 verscheen, stonden twee spottende advertenties waarin kandidaten voor de SDAP en CP werden gevraagd. Voor een sociaaldemocratische kandidaat volstond het uit het hoofd leren van een verkiezingsrede waarbij het personen met geweten werd afgeraden te reageren. De vereisten voor de communistische kandidaten bestonden onder andere uit “een dom uiterlijk” en “grote gedweeheid”, terwijl direct werd aangekondigd dat sollicitanten met een intellectueel uiterlijk niet zouden worden aangenomen.³²⁴

---

³²² ‘Aan de Lezers!’, *De Roode Duivel. Humoristisch Satiriek Weekblad* 32, 50 (1924) [2].

³²³ Dr. Lombroso, ‘Uitverkoop!!’, *Ibidem* [5]. De valse auteursnaam verwijst spottend naar de uitvinder van bertillonage, gestandaardiseerde fotoherkenning van misdadigers op basis van vermeende criminele gezichts- en lichaamskenmerken.

³²⁴ *Ibidem* 33, 1 (1925) [7].

Deel II – De Moker

Niet langer ‘teoretiseren’ maar “alles vergruiselen” luidde het devies van anarchistische jongeren rondom *De Moker. Opruiend blad voor jonge arbeiders*. Het tijdschrift, tijdens de laatste vijf nummers in 1927 en 1928 met als ondertitel *Blad van jonge anarchisten*, verscheen voor het eerst in december 1923. De oplage schommelde tussen de drieduizend en maximaal vijfduizend exemplaren en was daarmee beduidend hoger dan die van het geruime tijd gelijktijdig verschijnende maandblad *Alarm*. Met het oog op de voor het bestaan van een tijdschrift destijds belangrijke colportage werd ook *De Moker* al na twee edities een maandblad met een dubbel aantal van acht bladzijdes ten opzichte van de oorspronkelijk tweewekelijkse uitgave, want “een dubbele Moker is tweemaal zoo zwaar en dus komen de slagen nog harder aan!”³²⁵

De Moker werd uitgegeven door de radicale, anarchistische tak binnen het VJV. Het VJV had zich eind december 1920 afgescheiden van de Jongelieden Geheel-Onthouders Bond (JGOB). De JGOB streed als zelfstandige vrije jeugdbeweging, nadrukkelijk zonder bemoeienis van ouderen, tegen drankmisbruik onder arbeiders, maar verder nam de bond een neutraal standpunt in. Een voorstel om zich als geheelonthouders uit te spreken voor vrijlating van Herman Groenendaal werd ondanks felle discussies verworpen. Dit tot onvrede van degenen die wel stelling wensten in te nemen op bijvoorbeeld antimilitaristisch terrein. Zij stapten over naar het VJV, dat echter na de instroom in 1923 van jongeren uit de opgeheven SAJO ook verdeeld raakte. De SAJO-jongeren brachten behalve radicale ideeën ook een enorme actiebereidheid met zich mee die niet bij iedereen op enthousiasme kon rekenen. Gematigde, op de lijn van de JGOB voortbordurende VJV-ers besloten om *De Kreet der Jongeren* uit te geven (zie Hoofdstuk 2 Deel III). De radicale elementen binnen het VJV verzamelden zich ondertussen rond *De Moker*.

Iedereen die met het blad werkte, hoorde erbij. Van organisatie was geen sprake, maar desondanks vormden de Mokerjongeren een hechte groep. De kern van de groep was met vijftig man beperkt³²⁶ – historicus Ger Harmsen spreekt van vijfhonderd “min of meer trouwe aanhangers” waaronder de nodige colporteurs³²⁷ – en de vrees voor onder meer politie-infiltratie bemoeilijkte de toetreding van nieuwe leden. Dat die vrees niet ongegrond was doet een opsomming van infiltratiepogingen in nummer 19 van het blad vermoeden. Regelmatig bleek dat nieuw toegetreden jongeren “voor politieknechtjes hadden gespeeld” en dat hun abonne-

---

³²⁵ Jac., ‘Van de administratie.’, *De Moker. Opruiend blad voor jonge arbeiders* 7 (1924) [64].

³²⁶ Hoffmann, *De anarchistische jeugdbeweging in de jaren twintig*, 10.

³²⁷ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 163-164.

ment op het blad enkel diende om justitie van de inhoud op de hoogte te stellen.³²⁸ Een oproep in nummer 14 van het blad bood aanhangers wel de mogelijkheid om hun verwantschap met *De Moker* uit te dragen door een klein ijzeren of koperen mokertje op de jas te dragen. De insignes, waarmee geld werd opgehaald om *De Moker* financieel te steunen, waren dusdanig gewild dat over het hele land geestverwante metaalbewerkers werden gevraagd om te helpen met de productie.

Het maandblad liet een ongemeen duidelijk antikapitalistisch en antimilitaristisch geluid horen. De bijbehorende levensstijl van volgens Harmsen “de merkwaardigste zelfstandige arbeidersjeugdbeweging” die Nederland gekend heeft³²⁹, droeg duidelijk sporen van de JGOB-tijd zoals een zeer vrije omgang tussen jongens en meisjes. Maar bovenal was de levensstijl, gelijk aan het radicale geluid, rauw. In zijn brochure *Werken is misdaad* riep Herman Schuurman, tot editie 16 Mokerredactielid, bijvoorbeeld op om uit protest tegen het kapitalisme niet langer in loondienst te werken: “werken is meehelpen aan winst maken en uitbuiten (...) meehelpen aan oorlogsvoorbereiding; meehelpen aan de vermoording der gehele mensheid.”³³⁰ Lang niet voor iedereen waren dit soort strikte principes weggelegd. De *Moker* (levens)stijl maakte het blad tot een echt jongerenblad, simpelweg omdat voor ouderen een dergelijke levensstijl onhaalbaar was. In het noorden van Nederland, bijvoorbeeld in de veenstreken waar honger werd geleden, konden anarchisten niet om loonarbeid heen. Schuurman zag dit ondanks zijn radicale stellingname wel in. Hij benadrukte dan ook dat niet-werken niet moest betekenen parasiteren op werkende kameraden. Noodgedwongen arbeiders moesten echter wel zoveel mogelijk proberen het productieproces te saboteren om op die manier “mee te helpen aan de ondergang van het kapitalisme”.³³¹ Tevens waren er anarchisten die klussen in lijn met hun principes selecteerden. Een particulier huis schilderen kon dan bijvoorbeeld wel en het schilderen van een gevangenis niet. Desondanks schreeuwden kameraden Amsterdammer Ferry Roest tijdens zijn werk als timmerman dikwijls toe: “Werken is misdaad!”³³²

Als sociaaldemocratische tegenhanger van het militante jongerenblad moest speciaal de AJC het geregeld ontgelden, overigens zonder dat daarbij op de man werd gespeeld zoals wel in *Alarm* gebeurde. Wel werd AJC-voorzitter Koos Vorrink in *De Moker* steevast plagerig als luitenant Vorrink aangeduid vanwege zijn dienstitijd. AJC-ers lieten zich in de ogen van

---

³²⁸ Rinus v. d. Brink, ‘Justiteae Sacrum.’, *De Moker* 19 (1925) 83-90, aldaar 85-86.

³²⁹ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 163.

³³⁰ Herman Schuurman, *Werken is misdaad* (Amsterdam 2001) 6.

³³¹ *Ibidem*, 6-7.

³³² Van der Laan, *De Moker*, aldaar 12.

anarchisten misbruiken door de SDAP – “hun optochten mogen jullie opsieren”³³³ – en vooral hun gebrek aan strijdvaardigheid werd veracht. Terwijl anarchisten ernstig ijverden voor revolutie, werd tijdens pinksterbijeenkomsten van de AJC feest gevierd. De AJC kon op die manier nooit een bedreiging zijn voor de staat en daarom was het volgens *De Moker* dan ook niet vreemd dat de AJC bij de feesten gebruik mocht maken van geleende leger tenten: “Tenten, waarin anders bivakkeeren, de machines welke op onzen bijeenkomst losgelaten worden, namelijk een troep marechaussee’s.”³³⁴

De dadendrang van de Mokergroep uitte zich op papier in het op felle toon aanzetten tot actie: “We mokeren jouw staat in mekaar – en jouw kop gaat mee. Want je bent de vijand van het leven. Zolang je niet meestrijdt met ons.”³³⁵ Tussen dit soort ernstige teksten was er weinig ruimte voor humor, laat staan voor grappen zoals een vergelijking tussen snoepwinkel Jamin en Kamerleden in *Alarm*. Wel verstonden de auteurs in *De Moker* de kunst van het subtiel inzetten van ironie. Bij een stuk over Nederlands kolonialisme gaf het tussen aanhalingstekens plaatsen van het woord ‘beschaving’ duidelijk blijk van kritiek op het Nederlandse handelen in Nederlands-Indië. Ook justitieaangelegenheden werden vaak van ironisch commentaar voorzien: “Schandalig is het, dat elken keer, wanneer de nieuwe dienstplichtigen moeten opkomen, die revolutionairen er bij zijn om op te ruien tot dienstweigering. (...) ’t Is maar te hopen, dat de rechtbank deze misdadigers rechtvaardig straft. Want anno 1924 is opwekken tot denken gelijk aan opruien tot een strafbaar feit.”³³⁶

Daadwerkelijke protest- en sabotageacties kregen speciaal de aandacht. Vooral Herman Schuurman was bedreven in dit soort acties waarmee hij regelmatig landelijke aandacht vergaarde. Zo vernielde hij een inzamelingsbusje van de Armenzorg, omdat hij liever zag dat armen voor zichzelf gingen zorgen. Armenzorg was volgens Schuurman een instrument van de bezittende klasse om de minderbedeelden rustig en van revolutie weg te houden. Veel meer zag hij in bijvoorbeeld proletarisch winkelen. In justitiële bewoordingen diefstal, maar anarchisten bleven het neem- en eetrecht propageren. Zo at Jo de Haas een broodje bij De Bijenkorf zonder te betalen en ging Piet Kooijman regelmatig uit eten waarbij hij de rekening weigerde te voldoen in de hoop op een arrestatie. Toen hem echter uit medelijden werd voorgesteld de politie erbuiten te laten, drong Kooijman zelf alsnog op gerechtelijke vervolging aan om op die manier zijn gedachtegoed publiekelijk te kunnen uitdragen.³³⁷

---

³³³ ‘Mobiliseert!’, *De Moker* 23 (1926) 26-27, aldaar 27.

³³⁴ ‘Geen feest – maar strijd.’, *Ibidem* 23 (1926) 29-30, aldaar 30.

³³⁵ Kl[aa]s Blauw, ‘Daad-loos.’, *Ibidem* 4 (1924) [27-28], aldaar [28].

³³⁶ Oproerling, ‘“Strafbaar feit”’, *Ibidem* 14 (1925) 10.

³³⁷ ‘Neemt-armen-neemt en eet!’, *Alarm* 1, 5 (1923) 49; De Lobel, ‘Bij de dood van een revolutionair’, 30.

De heffing van belasting op rijwielen werd door Schuurman eveneens bestreden. De rijwielplaatjes die fietsers moesten aanschaffen, werden door Schuurman (en ook door anderen zoals leden van de beruchte Santpoortse familie Oversteegen) nagemaakt. In nummer 10 van het maandblad vroeg Schuurman steun voor de productie van de plaatjes die in niets mochten verschillen van de rijksuitgaven. Het was voor Schuurman logisch dat aangeboden hulp “NIET PER POST” aan hem moest worden opgestuurd, maar met de bekendmaking van zijn plannen in het tijdschrift had hij schijnbaar minder problemen. Politieaandacht leverde de anarchistische zaak immers ook publiciteit op en angst inboezemen voor de justitievijand hielp alleen maar het groepsgevoel te versterken van samen strijden tegen een gemeenschappelijk kwaad.

Dreigen met (gewelds)daden behoorde ook tot het provocatierepertoire van *De Moker*. Vooral de ingestroomde SAJO-jongeren waren berucht vanwege gepleegde aanslagen, maar sowieso werd geweld door radicale anarchisten niet geschuwd zoals wel bleek toen de gewaardeerde anarchist Klaas Blauw na een ongeluk met zijn eigen revolver om het leven kwam. Het ongeluk, waarbij ook Herman Schuurman als de mogelijke verkoper van het wapen betrokken was³³⁸, veroorzaakte landelijk ophef en versterkte de gewelddadige reputatie van anarchisten.

Met deze reputatie werd in *De Moker* en later ook door de Provo's gespeeld. In de titel van de Mokerrubriek 'Springstof' zit behalve ernstige dreiging zeker ook een humoristisch element. Een humorelement dat bij Provo nog sterker dan bij *De Moker* aanwezig was, omdat de hoop op revolutie bij Provo allang vervlogen was. De anarchisten in het interbellum geloofden nog wel in een radicale omwenteling en juist dat maakte de haast laconieke opsomming van ambassadeadressen in de explosieve rubriek dreigend maar vooral ook uitlokkend.

Om uit handen van justitie te blijven werden artikelen al snel niet meer ondertekend. Na een verschijningsloze periode van zeven maanden ging vanaf nummer 20 in februari 1926 ook de redactie schuil achter een pseudoniem. Voortaan verzorgde Teun de Slooper, “reiziger in dynamiet en breekijzers”, de redactie. Toch bleef in de colofon het redactieadres gewoon staan ondanks dat menig Mokerschrijver al was gearresteerd.³³⁹ In *Alarm* werden deze vervol-

---

³³⁸ Arie Hazekamp, 'Hoe het bezit van een revolver Klaas Blauw fataal werd', *de AS* 142 (2003) 23-30, aldaar 27-28.

³³⁹ Rita Betjes concludeert in haar onderzoek aan de hand van interviews dat Johnny Homan achter het pseudoniem schuilging. Een oproep in nummer 22 van *De Moker* om 'eindelijk' eens steungeld af te rekenen lijkt ook hierop te duiden. Gevraagd wordt om het geld naar J. Homan te sturen, dus lijkt het waarschijnlijk dat hij zitting had in de redactie. Aangezien echter het redactieadres vanaf nummer 24 alweer veranderde in het adres van M. Stevens uit Amsterdam, ligt het desondanks voor de hand dat er meerdere redactieleden achter het pseudoniem schuilgingen. Betjes, *Anton Constandse*, 42-43.

gingen gezien als een goed teken. *De Moker* was volgens het collega-blad “zeer frisch” en het feit dat begin 1924 al acht “anti-vakorganisatie-jongeren” voor de rechter hadden moeten verschijnen, beloofde alleen maar “veel goeds”.³⁴⁰

Ook in Mokerkringen was men niet echt rouwig om politiereactie. De in anarchistische ogen politiehetze tegen het tijdschrift werd gezien als een signaal van goed op weg zijn. Inbeslagnames werden trots gemeld en daadwerkelijke confrontaties met de politie boden volgens historicus Harmsen “een voorproefje van de gedroomde revolutie”.³⁴¹

Toch bestonden er ook twijfels over de strijdwijze tegen de numeriek veel sterkere vijand. Vanuit de gevangenis riep Johnny Homan op tot guerrilla: “Makkers, onze ‘zwakheid in aantal’ kome ten goede aan de ‘kracht van onze strijdwijze’.” Homan was zich bewust van het anarchistische gebrek aan *numbers* en hij vreesde dat door de veldslagen met de politie, waarover hij in de gevangenis hoorde, de al beperkte aantallen ‘roekeloos’ op het spel werden gezet.³⁴² Politieaandacht als gevolg van bomdreigementen, passend in het anarchistische guerrilla- en provocatierepertoire, werd echter ook niet door alle anarchisten gewaardeerd: “men moet niet vergeten dat (...) enkele onzer kameraden door de politie zeer lastig worden gevallen als er zoiets gekletst wordt. En wat koopen wij daar nu voor?”³⁴³

Het radicale tijdschrift kreeg na verloop van tijd te maken met financiële problemen. Het blad verscheen steeds onregelmatiger, omdat het benodigde geld alsmaar moeizamer werd binnengebracht: “Als het zoo doorgaat kunnen de Mokerjongeren het ‘genoegen smaken’ hun eigen blad om hals te hebben gebracht. Als dit de bedoeling is, schrijf het ons en we houden er direct mee op ZOO NIET, reken dan DADELIIJK af.”³⁴⁴ Verslapping van de strijdbaarheid leidde eveneens tot boosheid. Op een voorstel van inwoners uit “nota bene” de van oudsher opstandige Amsterdamse wijk Kattenburg om een bloemstuk aan de jubilerende politiecommissaris te geven, volgde de haast wanhopige uitroep van Liberta Oldeboerrigter: “Jongens, wij moeten hiertegen in.”³⁴⁵ De felle anarchiste trad in het spoor van haar socialistische vader Hendrik. Als volgeling van Domela Nieuwenhuis was hij inmiddels tot het inzicht gekomen dat hardlopers doodlopers waren. Een instelling waartegen zijn dochter zich net als veel andere jeugdige anarchisten verzette.³⁴⁶

---

³⁴⁰ Jo de Haas, ‘Nieuwe Uitgaven’, *Alarm* 2, 7 (1924) 87-88, aldaar 88.

³⁴¹ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 169.

³⁴² Johnny Homan, ‘Tweeërlei soort geweld.’, *De Moker* 17 (1925) 61-62, aldaar 62.

³⁴³ ‘Bommen!’, *De Vrije Socialist*, 23-4-1921.

³⁴⁴ ‘Leest dit! Hartverscheurend!’, *De Moker* 26 (1926) 56.

³⁴⁵ Liberta [Oldeboerrigter], ‘Buurtgeneugten.’, *Ibidem* 12 (1924) 136-138, aldaar 138.

³⁴⁶ Koos Levy-van Halm, *Melle mocht geen Jezus heten* (Amsterdam 2016) 85-93.

De geringe aanwas binnen de zelf ondertussen ook langzamerhand een jongerenblad ontgroeïende Mokerkern begon zich tien jaar na afloop van de Eerste Wereldoorlog te wreken. De organisatie van de Pinkstermobilisatie in 1928, een vanaf 1924 jaarlijks terugkerend belangrijk evenement om “een kleine voeling” te houden met veelal individueel opererende kameraden³⁴⁷, kreeg ook te maken met de genoemde problemen: “Zijn wij aan onze winterslaap bezig?” De schrijver gaf zelf indirect meteen antwoord: “Dan wordt het tijd dat we ontwaken.”³⁴⁸ Twee uitgaves later kwam er met nummer 37 een einde aan het tijdschrift *De Moker*.

---

³⁴⁷ W. H. T., ‘Pinkstergelofte.’, *De Moker* 8 (1924) 70-72, aldaar 71.

³⁴⁸ Tinus Wessels, ‘Pinkster-mobilisatie 1928 Huizen (N.-H.).’, *Ibidem* 35 ([1928]) 128.

Deel III – De Kreet der Jongeren en De Branding

Niet lang nadat in december 1923 het eerste nummer van *De Moker* verscheen, begon in februari 1924 een groep bij het VJV aangesloten Haarlemmers, later in samenwerking met enkele Groningse groepen, *De Kreet der Jongeren* uit te geven. De jongeren binnen de gematigde stroming van het verdeelde VJV wilden “zelf-denken en zelf-handelen”.³⁴⁹ In lijn met het neutraliteitsstreven van de JGOB werd in hun blad daarom “geen enkele maatschappij-beschouwing als de enig juiste” gepropageerd.³⁵⁰ Het tijdschrift was ‘netter’³⁵¹ dan zijn radicale tegenhanger, maar desondanks viel al direct in het eerste nummer de vurige aansporing te lezen: “Laat beuken je hamers op de poorten van ’t Kapitalisme.”³⁵²

Nadrukkelijker dan in *De Moker* zette *De Kreet der Jongeren* zich af tegen ouderen – “zouden wij hun voorbeeld volgen, wij deden niets dan kankeren op een ander, die wél wat doet.”³⁵³ In navolging van de tijdschrifttitel werd de nadruk gelegd op de kracht van de jeugd. Typerend hiervoor was de mededeling van een redactiewijziging in nummer 8 van het blad. Redactiewisselingen kwamen bij anarchistische tijdschriften regelmatig voor, bijvoorbeeld wanneer een redacteur moest brommen na bestrafte uitlatingen. Ditmaal stopte echter het (pas) 24-jarige redactielid Jo van den Eijnde als redacteur “om plaats te maken voor jongere krachten”.³⁵⁴ Hij was naar eigen zeggen de jeugdbeweging ontgroeid, maar achter de standpunten bleef hij staan.

Tot die standpunten behoorde een afkeer van militarisme en parlementarisme. Door de alsmaar voortdurende bewapening werd er gevreesd voor weer een oorlog en vooral voor nieuwe technische en chemische ontwikkelingen zoals gifgassen – “heerlike (sic) perspectieven”.³⁵⁵ Meer dan eens werd met naar cynisme neigende ironie gewezen op dit nieuwe gevaar dat met praten alleen niet tegengehouden kon worden: “Die afspraak van Washington [de Conventie van Washington werd in 1922 gesloten tussen enkele grote mogendheden om de wapenwedloop in te perken] was lucht, of liever gifgas.”³⁵⁶ Ook voor het fascisme in Italië – “nu nog slechts een vereniging van winderige studentjes en gedegenereerde bourgeois zoon-tjes”³⁵⁷ – werd gewaarschuwd. Dat ondertussen het ‘sokkenbataljon’ van de SDAP zich be-

---

³⁴⁹ ‘Beginselverklaring.’, *De Kreet der Jongeren. Blad van Opstandige Jeugd* 2, 2 (1925) 2.

³⁵⁰ *Ibidem*.

³⁵¹ Van der Burght, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep*, 22.

³⁵² Wim Koppen, ‘Breekt baan!’, *De Kreet der Jongeren* 1, 1 (1924) [2-3], aldaar [3].

³⁵³ K. B., ‘Nieuwe Strijd.’, *Ibidem* [3-4], aldaar [3].

³⁵⁴ ‘Van de redaksie.’, *Ibidem* 1, 8 (1924) [8].

³⁵⁵ Wim Koppen, ‘Ontwapening.’, *Ibidem* 1, 11 (1925) [4-5], aldaar [5].

³⁵⁶ *Idem*, ‘De chemiese hel.’, *Ibidem* 2, 1 (1925) 2-3, aldaar 3.

³⁵⁷ *Idem*, ‘Jeugd, Revolutie en Geheelonthouding’, *Ibidem* 1 5 (1924) [4-5], aldaar [5].

perkte tot feesten en “blokje roodmaken” kon net als in andere anarchistische tijdschriften op kritiek rekenen.³⁵⁸ Uit teksten over de ‘Volkenbondskomedie’ sprak eveneens weinig vertrouwen in de (internationale) politiek.³⁵⁹

De ondertitel bij het jongerenblad luidde *Blad van Opstandige Jeugd* en dat was behalve een teken van verzet tegen ouderen ook een verwijt aan de anarchisten van onder meer *De Moker*. Ook het anarchisme was een denkrichting die andere richtingen uitsloot, terwijl *De Kreet der Jongeren* juist alle jongeren wilde verbinden. Kritiek was er eveneens op de numeriek verleidelijk sterke AJC – “vecht je los uit de geestelijke dwang van jullie leiders”³⁶⁰ en de “besluiteloosheid en halfslachtigheid” van de JGOB.³⁶¹ Juist aanverwante organisaties werden dikwijls extreem principieel benaderd om op die manier de eigen identiteit scherp af te bakken en bestaansrecht te verkrijgen.³⁶² Toch bleek ondanks de felle onderlinge strijd dat de verschillen tussen de beide VJV-bladen niet onoverbrugbaar waren en na vijftien nummers kwam het tot een fusie tussen enerzijds *De Kreet der Jongeren* en anderzijds *De Moker*.

Het nieuwe tijdschrift ging *De Branding* heten. Het eerste nummer kwam uit in augustus 1925 met als veelzeggende ondertitel *Blad van Opstandige Jongeren*. De ondertitel leek sterk op die van *De Kreet der Jongeren* en daaruit sprak de ambitie om over onderlinge verschillen heen te stappen op weg naar een sterke eenheid van meer dan alleen puur anarchisten. Gestrekt door een grote oplage moest er maandelijks door zoveel mogelijk opstandigen gebeukt worden op het kapitaal zoals de branding op de rotsen sloeg. Een mooie beeldspraak die blijk gaf van strijdbaarheid maar tevens van het besef dat rotsen niet eenvoudig van hun plaats te krijgen zijn. Na vijf nummers werd niettemin enthousiast de door eenheid versterkte propaganda bejubeld in een extra duur, kritisch kerstnummer.

Net als in een eerder anti-kerstnummer van *De Kreet der Jongeren* werden daarin vraagtekens gezet bij de viering van Kerst als een vredesfeest, terwijl er volgens anarchisten continu oorlog dreigde door kapitalistische winsthonger. Een winsthonger die ook Nederlandse katholieken werd verweten omdat zij het dragen van sportkousen met daarboven blote knieën bij jongens als onzedelijk verboden, terwijl voor meisjes bij het katholieke warenhuis Vroom & Dreesman wel sportkousen werden verkocht.³⁶³ En hoewel de auteur er niet openlijk

---

³⁵⁸ D. P., ‘t Sokkenbataljon’, *De Kreet der Jongeren* 1, 11 (1925) [7].

³⁵⁹ Wim Koppen, ‘Ontwapening.’, *Ibidem* [4-5], aldaar [4].

³⁶⁰ Idem, ‘Vrijheid in de jeugdbeweging’, *Ibidem* 1, 3 (1924) [5-6], aldaar [5].

³⁶¹ D. P., ‘Misdadige neutraliteit.’, *Ibidem* 1, 12 (1925) [6].

³⁶² Betjes, *Anton Constandse*, 38.

³⁶³ ‘Springstof’, *De Branding. Blad van Opstandige Jongeren* 1, 10 (1926) 93.

aan refereert, moet menig lezer direct ook aan het bestaande onzedelijke imago van geestelijken hebben gedacht. Dit negatieve imago werd door anarchisten graag bevestigd, door gretig te berichten over hypocriete geestelijken die zich seksueel aan gelovigen vergrepen, terwijl zij ondertussen over zedelijkheid predikten.³⁶⁴ Sowieso werd in rubrieken zoals ‘Ketterse Krabbels’ niet bepaald positief over godsdienst geschreven. De schrijvers van boze ingezonden brieven gericht aan de “oproerkraaiers en verpesters van de Maatschappij” van het “vodde krantje” *De Branding* werden dikwijls gevat van replek gediend: “Twintig eeuwen gristen- dom hebben de maatschappij zó grondig en afdoende verpest, dat wij met de beste (of slecht- ste) wil van de wereld, hem niet méer verpesten kunnen.”³⁶⁵

Twee maanden later bleek dat de eenheid binnen het VJV toch van korte duur was ge- weest, want in nummer 6 van *De Branding* kon de wederopstanding van *De Moker* betreurd worden. De heruitgave van het radicale blad zorgde voor een breuk en ging ten koste van *De Branding* dat zijn oplage gehalveerd zag worden tot maximaal 2500 exemplaren. De aanhan- gers van het gematigde blad, in 1927 in het tijdschrift zelf omschreven als tweeduizend lezers waaronder “vele boeken-verslindende jongeren”³⁶⁶, stapten na de breuk uit het VJV om na een tijdje het nieuw opgerichte Verbond van Opstandige Jeugd aan te gaan voeren. In het vervolg distantieerde het blad zich in felle bewoordingen van de “over ’t paard getilde zwetser[s]” rondom *De Moker*.³⁶⁷ Een blad dat “hopeloos oudemannetjesachtig” was.³⁶⁸ Van Mokerzijde voelde men minder de behoefte om de kortstondige fusiepartner af te vallen. Wel werd in de ondertitel bij de laatste vijf nummers de anarchistische grondslag extra benadrukt.

Over de voorstanders van de oorspronkelijke fusie, vooral anarchisten uit het noorden, werd in een later VJV-congres eveneens geklaagd. Ze waren te zwijgzaam.³⁶⁹ De noorder- lingen zelf ervoeren dat anders. Zij voelden zich juist overstemd door de mondige westelijke anarchisten: “Die stedelingen zijn zo verdomd rap met de tong.”³⁷⁰

Ondanks de breuk werd na de Pinkstermobilisatie van 1926 tevreden gemeld dat voor de toekomst van de jeugdbeweging niet gevreesd hoefde te worden, want het ging ‘cres- cendo’.³⁷¹ Toch veranderde de stemming niet lang daarna als gevolg van de volgens *De Bran-*

---

³⁶⁴ Maas, ‘De Roode Duivel’, 35-36.

³⁶⁵ ‘Ketterse Krabbels’, *De Branding* 2, 5 (1927) 37.

³⁶⁶ J. van Bergen, ‘Inleiding.’, *Ibidem* 2, 9 (1927) [2].

³⁶⁷ J. E., ‘De nieuw opgerichte Revolutionaire Jeugdbond en zijn orgaan ‘De Vonk’.’, *Ibidem* [4].

³⁶⁸ ‘Naar Nieuwe Wegen!’, *Ibidem* 2, 12 (1927) [3-4], aldaar [4].

³⁶⁹ ‘Verslag Congres Verbond van Opstandige Jeugd 22 en 23 Oct. te Leiden gehouden’, *Ibidem* 3, 1 (1927) [3-4], aldaar [3].

³⁷⁰ Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 175.

³⁷¹ ‘H. E. en J. v. P., ‘Derde (Internationale) Pinkstermobilisatie der Anti-militaristische Jeugd.’, *De Branding* 1, 10 (1926) 90-95, aldaar 95.

ding teleurstellend bezochte protesten voor vrijlating van Sacco en Vanzetti. Fatalisme leek vat te hebben gekregen op de revolutionairen. In de aankondiging voor de Pinksterbijeenkomst in 1927 werd opgeroepen dit fatalisme te breken. Misschien wel typerend voor de staat waarin de beweging verkeerde, was dat tegelijkertijd geklaagd werd over advertenties voor drank en sigaretten in het programmabladd bij de mobilisatie. Hierin klonk de geheelonthoudersachtergrond van de betrokken jongeren door. Besloten werd om voortaan met dergelijke bezwaren rekening te houden, ondanks dat lang niet iedereen problemen had met sigaretten en in de advertentie van de bierfabriek ‘alleen’ limonades en likeuren waren aangeprezen.³⁷²

Naast interne strubbelingen ging vooral ook veel aandacht uit naar de internationaal opererende Volkenbond. Wantrouwend werd deze organisatie, die maar niet in staat bleek om gewelddadige conflicten te voorkomen, gadeslagen. Terwijl in *De Branding* gewaarschuwd werd voor de gevaren van kinderpistooltjes – vol afschuw ‘speelgoed’ genoemd – woekerde de ‘oorlogsziekte’ ondanks ‘ontwapenings-zalf’ en ‘arbitrage-pillen’ door.³⁷³ Het kapitalisme werd gezien als de belangrijkste veroorzaker van deze ziekte, ook van invloed op het Europese kolonialisme. Met enig cynisme werd zogenaamd de openingsrede van een Volkenbondsvergadering afgedrukt in de rubriek Ketterse Krabbels: “Wat Mosoel betreft, wij hebben dit land aan Engeland toegewezen, omdat van Engeland bekend is, dat het zo uitstekend voor de bewoners zorgt, door die stinkende petroleum uit de grond weg te halen.”³⁷⁴ Over de Nederlandse rol in Indië schreef men spottend: “De Indiër heeft zoveel beschaving geslikt, dat hij er een indigestie van gekregen heeft.”³⁷⁵

Dat de Brandingaanhangers tegen deze misstanden geen vuist konden maken, begon steeds duidelijker te worden. Voor humor was hierdoor weinig plaats, wel voor cynisme over onverplaatsbare rotsen. Teleurgesteld werd geconstateerd dat de jeugdbeweging “verscheurd en krachteloos” was gemaakt “door de talloze stromingen en richtinkjes”.³⁷⁶

Ook door de CID werd dit geconstateerd. De anarchisten werden in de herfst van 1926 door de inlichtingendienst als minst gevaarlijk gerangschikt in een lijstje van arbeiderspartijen met als vermelding: “Ledental zeer gering.”³⁷⁷ Dergelijke rapporten waren niet openbaar, maar anders zou het maandoorzicht ongetwijfeld door menig anarchist met sarcasme beant-

---

³⁷² ‘Onze Pinksterlanddagen te Assen’, *De Branding* 2, 10 (1927) [4].

³⁷³ Jac. Knap, ‘Nooit weer Oorlog!’, *Ibidem* 1, 1 (1926) 3-4, aldaar 3.

³⁷⁴ ‘Openingsrede van den Voorzitter der Volkenbonds-vergadering.’, *Ibidem* 2, 2 (1926) 13.

³⁷⁵ W. K., ‘De Ned. Terreur in Indië.’, *Ibidem* 2, 1 (1926) 2-3, aldaar 2.

³⁷⁶ ‘Ons komend Kongres.’, *Ibidem* 2, 12 (1927) [4].

³⁷⁷ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 147; HING, Rapporten CID 1919-1940, Maandoorzicht CID nr. 10 15 sept. – 15 okt. 1926 (<<http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/0900-0999/981.pdf>>, geraadpleegd op 14-10-2017).

woord zijn bij het zien van de SDAP als lijstaanvoerder en dus meest gevreesde en vooruitstrevend partij. Als anarchistisch orgaan werd in het betreffende maandoverzicht naast onder meer *De Moker* en *De Vrije Socialist* ook *De Branding* opgenomen. Voor *De Branding* viel echter door een alsmaar dalende oplage in december 1927 na nummer 2 uit de derde jaargang het doek. In de loop van 1928 verscheen ook *De Moker* niet langer meer, waardoor behalve het ledenaantal in de maandoverzichten van 1928 voortaan ook het aantal anarchistische tijdschriften gering te noemen viel.

Deel IV – Opstand

Na een noodgedwongen financiële pauze van bijna een jaar verscheen in juli 1926 met *Opstand* de opvolger van *Alarm*. Wederom met Anton Constandse als de enige redacteur en uitgever, maar ditmaal gesteund door een groep radicale Amsterdamse bouwvakkers die de afname van duizend colportage-exemplaren van het revolutionaire maandblad garandeerden. Met dit steuntje in de rug kon het revolutionaire maandblad, zoals de ondertitel luidde, in een grote oplage van maximaal vijfduizend nummers en de helft goedkoper worden uitgegeven. Voor vijf cent kreeg de lezer een tijdschrift in handen waarin propaganda werd gevoerd voor proletarisch anarchisme in combinatie met radencommunisme. De Amsterdamse bouwvakkers hadden de vakbond vaarwel gezegd om in plaats daarvan te gaan werken aan de vorming van een bedrijfsraad. Ook de lezers van *Opstand* werden aangemoedigd om van onderop uit bedrijven revolutionaire organisaties te vormen op basis van vrijwillige samenwerking en solidariteit. Een eenheidsfront van arbeiders moest dan vervolgens met al dan niet wettelijke acties zorgen voor onteigening, revolutie en de vernietiging van het kapitalisme.³⁷⁸

Anders dan in de eerdere tijdschriften werd in *Opstand* het uiteindelijke revolutionaire doel en de weg daar naartoe redelijk concreet beschreven. In talrijke theoretische uiteenzettingen werd telkens weer de bedrijfsraad genoemd als eerste stap op weg naar omverwerping van het kapitalisme. Toch kon het kapitalisme ook dichterbij huis bestreden worden. De naoorlogse economische opleving was midden jaren twintig omgeslagen in een crisis met lage lonen, hoge werkloosheid en daarbovenop oorlogsdreiging. Onder het pseudoniem G. Hamer vroeg Constandse de arbeiders om de ogen te openen voor dit onheil dat enkel met revolutionaire middelen kon worden tegengegaan. Als revolutionaire daad van onteigening werd opgeroepen tot weigering van belasting- en huurbetaling.³⁷⁹

Een andere revolutionaire daad was het negeren van de stemplicht. Op ironische toon werd over de acht procent beboete weigeraars uit 1925 opgemerkt: “Waarlijk een fiasco voor den staat.”³⁸⁰ Omdat de pakkans relatief laag bleek, werd de vraag opgeworpen of het niet beter was om in plaats van protestkandidaten – “die concurreren moeten om de andere protestkandidaten (want dat zijn ze allemaal) wat kiezers af te vangen”³⁸¹ – energie te steken in een anti-stemcampagne. Het antwoord op de vraag laat zich gemakkelijk raden, want over het par-

---

³⁷⁸ ‘Wij willen...’, *Opstand. Revolutionair Maandblad* 1, 1 (1926) 2.

³⁷⁹ G. Hamer, ‘Geen huur, geen belasting!’, *Ibidem* 1, 2 (1926) 13.

³⁸⁰ ‘Onze echo.’, *Ibidem* 1, 12 (1927) 94-95, aldaar 95.

³⁸¹ *Ibidem*.

lement werd in *Opstand* weinig positiefs geschreven. Het op de tweede bladzijde van het eerste nummer afgedrukte parlamentslied bevatte in rijm de passage: “Wat wensen wij het parlement? Een spoedig en een zalig end.”³⁸²

Net als in de andere beschreven bladen werd het parlementarisme in het revolutionaire maandblad dikwijls over de rug van kerk en religie bespot. Vaak werden het Onze Vader of de Bijbelse tien geboden verdraaid om op die manier als het ware twee vliegen in een klap te slaan. In het achtste nummer uit de eerste jaargang van *Opstand* werd in een anarchistische versie van het Onze Vader bijvoorbeeld een sneer uitgedeeld aan sociaaldemocraten, communisten en andere socialistische stromingen die wel aan verkiezingen deelnamen:

“Onze Vader gezag, die in de stembus zijt,
Geheiligd worden Uw profijten,
Dat Uw zegeningen komen,
En de arbeiders mij kiezen.
Zoowel om me vet te mesten,
Als om me fijn te doen reizen
Geef ons heden ons baantje weer
En vergeef ons onze revolutionnaire zonden
Omdat we onze kiezers toch altijd verraden en bedrogen hebben.
En leidt ons niet in verzoeking
der opstandigheid tegen U, o heilige Staat,
En verlos ons door Uw gevangenissen,
Van den bozen anarchist, die niet stemmen wil.
Amen.”³⁸³

Dergelijke teksten bleven bij justitie niet onopgemerkt. Vooral wanneer werd opgeroepen tot het weigeren van de dienst- of stemplicht greep zij in door opruiers te bestraffen. In de zomer van 1927 kwam een overigens in *De Vrije Socialist* gepubliceerd antimilitaristisch artikel Constandse op twee maanden celstraf te staan. Op dezelfde scherpe, spottende toon als in de door hem uitgegeven tijdschriften schreef hij in zijn latere memoires over het ‘verplichte’

---

³⁸² ‘Het parlamentslied.’, *Opstand* 1, 1 (1926) 2.

³⁸³ ‘Gezegende, komende verkiezingen.’, *Ibidem* 1, 8 (1927) 58.

kerkbezoek in de Scheveningse stafgevangenis: “je kon een toneelspeler bewonderen uit een vreemd en ver mysteriespel.”³⁸⁴

De vervolging van de Opstandredacteur was aanleiding voor een speciaal anti-gevangenisnummer onder redactie van Gerda van der Gaag, de vrouw van Constandse, die tijdelijk de honneurs waarnam. In het themanummer werd stilgestaan bij Sacco, Vanzetti en andere buitenlandse gevangenen. In hetzelfde nummer bepleitte Jo de Haas, voor wiens vrijlating in 1925 nog in *De Moker* was gepleit, dat die blik op het buitenland wat betreft politie- en justitieschandalen niet nodig was. Ook in Nederland deugde de politie volgens hem niet getuige zijn opsomming vol misstanden: “Behoudens als revolutionairen (sic) wat schrijven hoort en ziet de politie niets!”³⁸⁵

Na zijn vrijlating bedankte Constandse iedereen voor de steunbetuigingen die hij ontvangen had. Ook had hij als teken van anarchistische solidariteit, net als dienstweigeraars, steungelden ontvangen om zijn gezin te onderhouden. Op de ontvangen gelden werd Constandse door het anarchistische Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV) aangevalen. Het NSV was in 1923 opgericht nadat een grote minderheid van syndicalisten zich uit onvrede over de communistische Ruslandkoers van het NAS had afgescheiden. In het vervolg werd in beider organen de concurrerende vakbond bestreden, waarbij er ook geruzied werd over achterstallige contributiebetaling door overgestapte federaties.³⁸⁶

Dit gesteggel over geld was koren op de molen van Constandse voor wie het syndicalisme en vakbonden van geen enkele waarde waren met het oog op de beoogde revolutie. De organisaties dienden in zijn ogen vooral om bestuurders aan een salaris te helpen. Als nieuwbakken vakbond moest voortaan ook het NSV het ontgelden in de tijdschriften van Constandse, waarbij wederom regelmatig hard op de man werd gespeeld. Nochtans werd in het NSV-orgaan *De Syndicalist* opgeroepen om “ondanks alles” onvoorwaardelijk naast Constandse te gaan staan en geld in te zamelen voor de achterblijvers tijdens zijn gevangenschap.³⁸⁷

Eerdere aanvallen vanuit vakbondshoek bevestigden volgens Constandse het succes van zijn blad. Spottend merkte hij in reactie op NSV-verwijten aan zijn adres op: “Ik ben

---

³⁸⁴ Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb*, 59.

³⁸⁵ J. de Haas, ‘De ‘orde’ marcheert...’, *Opstand* 2, 2 (1927) 17-18, aldaar 18.

³⁸⁶ Volkert Bultsma en Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940* (Amsterdam 1980) 80-81; Pieter Hoekman en Jannes Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1940. De geschiedenis van de eerste vakcentrale in Nederland* (Amsterdam 2016) 522-523.

³⁸⁷ ‘Constandse in de gevangenis’, *De Syndicalist. Weekblad van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond* 5 (20-8-1927) [4].

dankbaar, dat mijn aandeel in de vernietiging van het N.S.V. aldus wordt erkend.”³⁸⁸ Dat hij echter juist van vakbondszijde over een geldkwestie werd aangevallen, ontlokte de Opstandredacteur een fel verweer. Net als eerder in *Alarm* greep hij terug op bittere, bijtende spot. Na zich met gevoel voor ironie te hebben verontschuldigd voor de massale tekenen van sympathie en na de bestemming van het overgebleven geld te hebben verantwoord, haalde hij uit naar het NSV: “Had ik dat geld soms moeten schenken aan het NSV voor het salaris van de heeren?”³⁸⁹

De laatste vier nummers van *Opstand* verscheen het inmiddels net als *Alarm* financieel noodlijdende blad als orgaan van het Sociaal-Anarchistisch Verbond (SAV). Het SAV begon strijdvaardig en vol hoop, maar het Verbond verlangde ook al direct naar betere tijden: “Medewerken zoals dat jaren geleden werd gedaan, zóó dat met de anarchisten rekening werd gehouden (...). Zóó kan het weer worden, zóó moet het weer worden!”³⁹⁰ Jaloers werd naar de toewijding van noordelijke anarchisten gekeken, terwijl in het westen “persoonlijke kiftpartijen” de boventoon voerden.³⁹¹ Na het vierde nummer van de derde jaargang kwam er onaangekondigd een abrupt einde aan het tijdschrift.

Met het verdwijnen van *Opstand* kwam er in 1928 in feite een einde aan de anarchistische bloeiperiode waarin een reeks anarchistische, revolutionaire tijdschriften verscheen. Door de overwegend jongeren rondom de bladen werd in vaak felle bewoordingen propaganda gevoerd tegen de staat en aanverwante instituties. In de tijdschriften die onder redactie van Anton Constandse stonden, moesten vooral de linkse vakbonden het ontgelden, terwijl in de VJV-bladen antimilitarisme de boventoon voerde. Ondanks de ernst en toewijding waarmee dat gebeurde, was er soms ook ruimte voor humor. Daarbij lijkt een in *Opstand* aangehaalde spreuk van de schrijver Multatuli op de bladen van toepassing te zijn: “De hevigste uitdrukking van smart is sarkasme.”³⁹²

Deze bittere, bijtende spot werd echter niet alleen tegen de staat ingezet, maar vooral ook gebruikt jegens geestverwanten in van sarcasme doordrenkte polemieken. Daarin vielen anarchisten elkaar opvallend vaak aan op het ontvangen van salaris. Met name Anton Constandse kon ongemeen fel uithalen naar religieus-anarchisten en syndicalisten die het binnen hun organisaties volgens hem vooral om het ‘baantje’ en winst maken te doen was. Anarchis-

---

³⁸⁸ ‘Het stuiptrekkende N.S.V.’, *Opstand* 2, 10 ([1928]) 92.

³⁸⁹ Ibidem.

³⁹⁰ ‘Sociaal Anarchistisch Verbond’, Ibidem 2, 12 ([1928]) 106-107, aldaar 106.

³⁹¹ ‘Haarlem.’, Ibidem 3, 4 (1928) 8.

³⁹² ‘Gedachten van Multatuli.’, Ibidem 2, 3 (1927) 34.

ten uit de oude beweging rond Domela Nieuwenhuis moesten het in de jongerenbladen eveneens ontgelden. Dergelijke aanvallen kwamen de eenheid in de beweging niet ten goede, alhoewel diezelfde eenheid door vrijwel alle partijen dikwijls gememoreerd werd als noodzakelijkheid voor een geslaagde revolutiepoging. De theoreticus Tilly benadrukte later ook het belang van eenheid voor het succesvol uitdragen van (revolutionaire) claims. Fatalisme kreeg echter met het verstrijken van de jaren steeds meer vat op de versplinterde anarchistische beweging.

Ironie werd in de tijdschriften, die behalve als intern communicatiekanaal ook een boodschap wilden uitdragen naar de buitenwereld, met name gebruikt om militarisme en parlementarisme te bespotten en te bekritisieren. De Jamingrap in *Alarm* vormde daarbij samen met de satirische uitlatingen in *De Roode Duivel* een uitzondering tussen de veel vaker subtiel in de teksten verwerkte ironie. Met enkele aanhalingstekens of een afwijkend lettertype werd de nadruk gelegd op woorden zoals ‘beschaving’, waarbij dan al dan niet uit de context moest blijken dat er sprake was van kritiek en spot. Met ironie beoogden de anarchisten tot denken aan te zetten, maar de subtiliteit van sommige uitingen maakte ongetwijfeld dat de humor én de boodschap vooral door ingewijden werden opgepikt.

Voor de radicale jongeren rondom *De Moker* was hun tijdschrift als het ware een provocerend papieren verlengstuk van de (gewelddadige) dadendrang. De bewust uitlokkende titel van de rubriek ‘Springstof’ was bijvoorbeeld een verwijzing naar het gewelddadige imago van het anarchisme. Met dit imago werd vooral op momenten waarop de staat onder hoogspanning stond, zoals tijdens koningshuisfeesten, door anarchisten gespeeld. Ook de dreigende tijdschrifttitel van het blad maakte onderdeel uit van deze humorguerilla die (politie)reacties moest zien uit te lokken. Volgens Pszisko Jacobs, schrijver van de biografie over de anarchist Henk Eikeboom, dienden de brochures, kranten en tijdschriften voor anarchisten vooral als bevestiging van daadwerkelijk bezig zijn. De bladen werden gelezen, maar vooral de colportage was belangrijk.³⁹³ Vervolgingen en arrestaties, onder andere tijdens het colporteren, werden met trots vermeld én van ironisch commentaar voorzien.

---

³⁹³ Jacobs, *Henk Eikeboom*, 28.

Hoofdstuk 3 – Beeld met een boodschap

“De spotprent is een caricatuur van de werkelijkheid, zodat hij den een doet lachen en den ander meesmuilen”, schreef historicus A.J.C. de Vrankrijker enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog in zijn historische terugblik op een eeuw socialistische week- en dagbladpers. Verbeteringen in de druktechniek en de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 zorgden voor een sterke groei van het aantal tijdschriften en voortaan de helft goedkopere kranten. De prent, volgens De Vrankrijker “eigenlijk journalistiek met de tekenstift”, ging steeds vaker onderdeel uitmaken van steeds meer publicaties.³⁹⁴

In de anarchistische beweging was de rol van beeld ten opzichte van het geschreven woord beperkt, zeker in vergelijking met de pers van communisten en socialisten. Als mogelijke verklaring voor dit verschil in beeldproductie wijst historicus Rudolf de Jong op de anarchistische weigering om aan verkiezingen deel te nemen. Juist in de aanloop naar verkiezingen werden door politieke partijen namelijk massaal affiches gedrukt waarmee het volk moest worden overgehaald om op hun kandidaten te stemmen. Anarchisten beperkten zich over het algemeen tot het bespotten van verkiezingen, waardoor zij waarschijnlijk bij het bekladden van verkiezingsaffiches direct als verdachten werden aangemerkt.³⁹⁵

Door het houden van afstand tot politieke concurrentiestrijd zijn veel anarchistische prenten niet direct gebonden aan een politiek personage of een bepaalde gebeurtenis. Karikaturen, “een bewust gemaakte vertekening van een persoon, sociale situatie of object”³⁹⁶, komen dan ook weinig voor in de anarchistische pers. Wanneer dit wel het geval was, dan was er dikwijls sprake van een zogenaamde typekarikatuur waarbij bepaalde negatieve eigenschappen van ‘de arbeider’ of ‘de kapitalist’ werden bespot. In de communistische en socialistische pers werden daarentegen juist veel individuele karikaturen gebruikt waarbij het de persoon van de politieke tegenstander was die werd bespot. Voor de SDAP was het de socialistische tekenaar Albert Hahn die het in zijn karikaturen vooral op de antirevolutionaire politicus Abraham Kuyper gemunt had. Hahn, in 1877 in een Gronings arbeidersgezin geboren, vertrok in 1896 naar Amsterdam om daar al snel naam te maken met politieke prenten voor het zon-

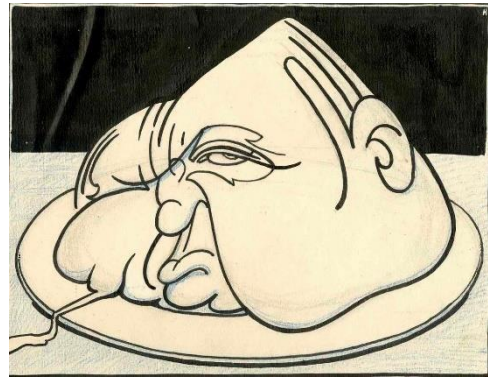
---

³⁹⁴ A.J.C. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950) 156.

³⁹⁵ Rudolf de Jong, ‘De prent in de pers van de Nederlandse anarchisten’, *de AS* 100 (1992) 1-17, aldaar 2. De zoektocht naar anarchistisch beeldmateriaal is voor dit onderzoek derhalve hoofdzakelijk beperkt gebleven tot tijdschriften. Als daders achter het subtiel veranderen van een communistisch verkiezingsaffiche werden in de communistische krant *De Tribune* in 1927 anarchisten aangewezen. Zie: Hoofdstuk 1 Deel IV.

³⁹⁶ Willem Langeveld, *Politiek per prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie* (Amsterdam 1989) 11.

dagsbijvoegsel van *Het Volk* en het politiek-satirische weekblad *De Notenkraker*. Kuypers werd daarin door Hahn zo'n 450 keer afgebeeld, waardoor met de jaren enkel de kenmerkende hangende wangen van het forse gestalte voor zijn publiek genoeg waren om de politicus te herkennen.³⁹⁷

Door anarchisten – incidenteel kwamen ook zij, in overeenstemming met hun imago op weinig positieve wijze, voorbij in Hahns prenten³⁹⁸ – werd over het algemeen de parlementaire politiek als geheel gehegeld in plaats van een specifieke politieke tegenstander.³⁹⁹ Veel anarchistische prenten zijn hierdoor tijdloos en draaien om thema's zoals kapitalisme, oorlog en vooral ook (justitieel) onrecht. Voor een belangrijk deel verklaart dit waarschijnlijk waarom prenten door anarchisten regelmatig werden hergebruikt in al dan niet dezelfde periodiek waarbij hoogstens het onderschrift werd aangepast. Ook financiële overwegingen zullen echter aan het herhalen van bestaand beeld ten grondslag hebben gelegen, daar de meeste bladen niet bepaald ruim bij kas zaten. Het afdrukken van afbeeldingen en zeker prenten was duur dus van enig jatwerk waren anarchisten dan ook niet vies. Regelmatig werden prenten uit het buitenland overgenomen of nageaapt, waarbij de bronvermelding dikwijls te wensen overliet. Voor het overnemen van prenten werd vooral naar de Nederland omringende landen gekeken, terwijl er vanaf pakweg 1900 voor tekenaars sowieso een internationaal repertoire bestond vol voorbeeldprenten van vijanden zoals militair of politie-man.

Origineel werk voor de anarchistische jongerenbladen werd onder andere door Melle Oldeboerrieger geleverd. Geboren in 1908 zou hij zich vanaf de jaren dertig ontwikkelen tot een gerenommeerd kunstenaar mede dankzij zijn surrealistische, door genitaliën gedomineerde schilderijen.⁴⁰⁰ In zijn jonge jaren was hij net als zijn oudere zus Liberta actief in de anarchistische jeugdbeweging. Voor *De Moker* maakte hij enkele houtsneden die qua stijl veel weg hebben van de Belgische pacifistische kunstenaar Frans Masereel. In 1928 weigerde hij dienst, waarna hij tijdens het verspreiden van antimilitaristische lectuur tegen de lamp liep om uiteindelijk alsnog te worden afgekeurd vanwege zijn tengere gestalte.⁴⁰¹

³⁹⁷ Van der Heijden, *Albert Hahn*, 85. Afbeelding uit *De Notenkraker* van 11-4-1914:

<https://search.socialhistory.org/Record/1255582> (geraadpleegd op 20-11-2017).

³⁹⁸ Ibidem, 95-97; Koos van Weringh, *Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren* (Amsterdam 1975) 237-238.

³⁹⁹ Langeveld, *Politiek per prent*, 15.

⁴⁰⁰ Voor een impressie van Melle's werk: Bram Kempers, *De schepping van Melle. Visionair realist in de wereld van de moderne kunst* (Amsterdam 2008).

⁴⁰¹ Levy-van Halm, *Melle mocht geen Jezus heten*, 108.

Van de gewaardeerde linkse kunstenaar Chris Lebeau werd ondanks zijn omvangrijke productie opvallend genoeg ook vrijwel niets in de jongerenbladen opgenomen.⁴⁰² In *Alarm* moest hij het zelfs ontgelden, omdat zijn werk in de ogen van redacteur Anton Constandse niet spontaan genoeg was.⁴⁰³ Lebeau gebruikte in lijn met de kunststijl *art nouveau* fijnzinnig

lijnwerk – spottend ook wel vermicellistijl genoemd – om vlakken mee op te vullen. Dit ambachtelijke werk maakte zijn overigens niet tot papier beperkte productie wel duur en daardoor voor arbeiders, met wie hij zeer begaan was, ontoegankelijk. Naast bijdragen aan onder meer *De Wapens Neder* vervaardigde de tijdgenoot van Albert Hahn in 1924 ook een postzegel voor de Nederlandse staat. Een daad die door principiële anarchisten werd afgekeurd, maar die Lebeau als antimilitarist vermoedelijk voor zichzelf wel kon verantwoorden omdat het een vredesduif betrof. Postzegels met daarop de beeltenis van een staatshoofd weigerde hij

⁴⁰² Alleen in *De Moker* (afbeelding) duikt er een prent van Lebeau op. Rudolf de Jong vermoedt, waarschijnlijk terecht, dat de prent van elders overgenomen is. Rudolf de Jong, 'Lebeau: Kunstenaar en Anarchist. Maar anarchistisch kunstenaar?' in: Idem e.a. red., *Chris Lebeau. Kunstenaar en anarchist* (Amsterdam 2011) 13-23, aldaar 19-20. Afbeelding: *De Moker* 22 (1926) 20.

⁴⁰³ A. L. C., 'Chris Lebeau', *Alarm* 2, 12 (1924) 143-144, aldaar 144.

daarentegen wel te maken net als reclames voor drank- en rookwaren, want evenals veel andere anarchisten was hij principieel geheelonthouder.⁴⁰⁴

Propagandistische prenten op de voorpagina's van tijdschriften en kranten trokken de aandacht en hielpen bij het colporteren. Opvallend afwezig was de organisatorische oproep 'sluit u aan' zoals die wel veelvuldig op of naast communistische en socialistische prenten te zien was. Het was anarchisten dan ook niet om zieltjes winnen te doen. Anarchisten wilden mensen tot denken aanzetten en verandering teweegbrengen. Prenten boden de mogelijkheid om op kernachtige manier de door anarchisten veronderstelde absurditeit van bestaande situaties aan de kaak te stellen, waarbij de prent tegelijkertijd de mogelijkheid bood om frustraties hierover op zo'n manier te uiten dat erom gelachen kon worden. Zowel voor de maker als voor het publiek kon een prent op die manier een uitlaatklep zijn, een manier om stoom af te blazen.⁴⁰⁵

Van de vele satirische tijdschriften die als gevolg van de eerder genoemde ontwikkelingen ontstonden, bleven vooral de rijkst geïllustreerde bladen het langst bestaan.⁴⁰⁶ De vraag bij deze constatering is wel of de desbetreffende bladen langer bestonden vanwege een door de rijke illustrering opgestuwde verkoop óf dat veel beeldmateriaal in een tijdschrift simpelweg een teken was van de aanwezigheid van geld en dus een stevigere financiële bestaansbasis.

In het geval van de anarchistische tijdschriften in het interbellum was er van een stevige financiële basis in ieder geval geen sprake, zoals ook al in hoofdstuk 2 bleek. Toch stonden er vaak prenten op de voorpagina's van de tijdschriften en verschenen er naast de overheersende teksten ook afbeeldingen verderop in de bladen.

Door Rudolf de Jong worden drie periodes onderscheiden waarin beeld voor de anarchistische beweging belangrijk was. Niet toevallig vallen deze anarchistische beeldoplevingen samen met de bloeiperiodes van het Nederlandse anarchisme.⁴⁰⁷ Zowel in de overgangperiode van revolutionair socialisme naar anarchisme eind negentiende eeuw als in het vroege interbellum en de Provo jaren wisten anarchisten met hun beelduitingen reactie van politie en justitie uit te lokken. Ook de jacht van de autoriteiten op anarchistische plakkers kan daarbij gezien worden als bewijs voor de invloed van anarchistische beelden. Blijkbaar wisten anar-

---

⁴⁰⁴ De Jong, 'Lebeau: Kunstenaar en Anarchist', 17-21; Mechteld de Bois, 'Chris Lebeau (1878-1945). Sierkunstenaar, ontwerper, graficus en beeldend kunstenaar' in: Rudolf de Jong e.a. red., *Chris Lebeau. Kunstenaar en anarchist* (Amsterdam 2011) 25-38, aldaar 32.

⁴⁰⁵ Langeveld, *Politiek per prent*, 9, 91.

⁴⁰⁶ Gabriëls, *Paljassen van de pers*, 29.

⁴⁰⁷ De Jong, 'De prent in de pers van de Nederlandse anarchisten', 4.

chisten met hun prenten een gevoelige snaar te raken.⁴⁰⁸ De vraag of hierbij humor een rol speelde en wie (en wat) er zoal bespot werd, zal in dit hoofdstuk beantwoord worden.

Deel I – Militarisme

Geschrokken van de gruwelen tijdens de Eerste Wereldoorlog werd antimilitarisme nog veel meer dan voorheen een belangrijk anarchistisch thema. Veel anarchisten waren via het antimilitarisme actief geworden in de revolutionaire beweging. In de jongerentijdschriften die pas enkele jaren na het einde van de oorlog begonnen te verschijnen, werd niet geschroomd om de gruwelijke oorlogsgevolgen te tonen. Vooral in *De Moker* werd veel aandacht besteed aan de bestrijding van het militarisme, maar onder andere ook *Opstand* gaf er met een speciaal anti-oorlogsnummer blijk van de Eerste Wereldoorlog nog niet vergeten te zijn. In het kader van antimilitaristische propaganda werd er in het blad reclame gemaakt voor fotokaarten met daarop enkele verminkte soldaten. De fotokaart werd begeleid door de ironische, afkeurende benaming ‘overwinnaars’ in het blad afgedrukt.⁴⁰⁹ De bedoeling was dat de kaarten in grote getalen besteld werden om vervolgens door colporteurs en propagandisten overal verspreid te worden.

Ook andere foto’s vol verminkingen moesten mede door de ironische begeleidingsteksten tot denken aanzetten. Extra sterk werd de antimilitaristische boodschap overgebracht door twee contrasterende foto’s die door *De Kreet der Jongeren* inclusief onderschrift letterlijk uit het

boek *Krieg dem Kriege* waren overgenomen.⁴¹⁰ Dit pacifistische boek dat in 1924 werd uitgegeven in vier talen waaronder ook Nederlands, stond vol foto’s uit de Eerste Wereldoorlog:

⁴⁰⁸ Langeveld, *Politiek per prent*, 112-113.

⁴⁰⁹ *Opstand* 2, 1 (1927) 10.

⁴¹⁰ ‘Kanonnenvoer.’, *De Kreet der Jongeren* 1, 11 (1925) [1].

“Toont deze platen aan alle mensen die nog denken kunnen! Wie dan nog dezen massa-moord verdedigt, dien sluite men op in het gekkenhuis (...).”⁴¹¹ De door de redactie van *De Kreet der Jongeren* wel zelf toegevoegde titel boven de foto’s luidde ‘Kanonnenvoer’ waarmee de families van jonge mannen met hun neus op de feiten werden gedrukt. De soldaten in spe stierven vaak niet veel later in de loopgraven.

Het tijdschrift bij uitstek op antimilitaristisch gebied was het orgaan van de IAMV met de hoopvolle titel *De Wapens Neder*. Vanaf 1916 kwamen er in dit blad steeds meer prenten over de oorlogsgruwelen te staan. Enkele jaren later werden deze prenten, overigens vaak zonder bronvermelding, overgenomen in onder meer *De Moker*. In dit blad werd in 1924

geprobeerd om, in navolging van de oproep in 1921 van Herman Groenendaal waarin hij zijn leeftijdsgenoten oproep samen met hem dienst te weigeren, een nieuwe lichtung soldaten uit het leger weg te houden. Ter versterking van deze weigerboodschap was een prent afgedrukt met daarop een kleine, militaire overste waartegenover een reusachtige soldaat stond zonder hoofd.⁴¹²

De prent had in 1922 al in het IAMV-orgaan gestaan, mét vermelding van de originele Engelstalige bron, en zou ook in 1925 nog een keer in hetzelfde blad opduiken. Ook ditmaal gaf de onder de afbeelding geplaatste tekst de prent extra betekenis, want de militair zou verheugd hebben opgemerkt: “Eindelijk een volmaakt soldaat!” De soldaat, die ter versterking van het effect als reus was weergegeven, kon de veel kleinere, hoge militair die voor hem stond bij wijze van spreken zo dubbelvouwen. Omdat hij echter zonder hoofd was afgebeeld, en dus hersenloos was, behoeften de militaire machthebbers niet voor hem te vrezen en was hij volgzzaam, ideaal kanonnenvoer. De waarom-vraag zou de reus nooit stellen. Een vraag die

⁴¹¹ Ernst Friedrich, *Krieg dem Kriege! Guerre à la Guerre! War against War! Oorlog aan den Oorlog!* (Frankfurt 1982) 31.

⁴¹² *De Moker* 11 (1924) 117.

anarchisten wel graag aan toekomstige soldaten wilden voorleggen in de hoop ze te laten inzien dat ze, net als Herman Groenendaal, dienst moesten weigeren.

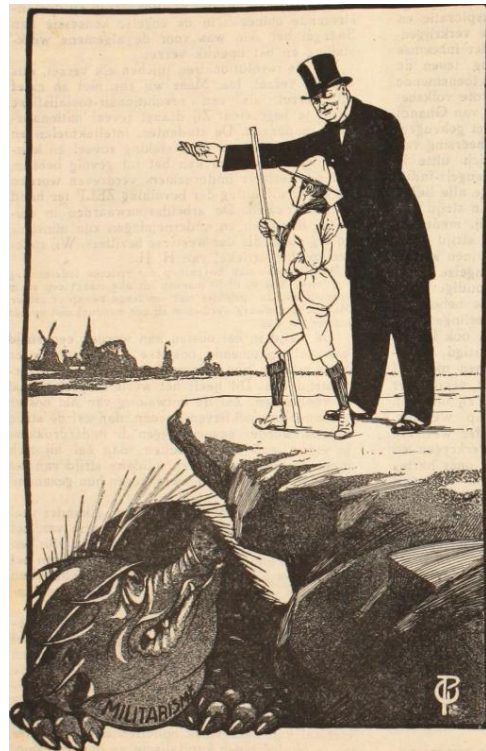
Groenendaal weigerde uit protest tegen de op dienstweigering volgende vervolging ook te eten waardoor rond zijn revolutionaire daad in de zomer van 1921 een hele rel

ontstond. In *De Wapens Neder* werd uit verontwaardiging en als afschrikwekkend voorbeeld van de onrechtvaardige behandeling van dienstweigeraars de voedselslang afgebeeld waarmee Groenendaal tegen zijn wil werd gevoerd.⁴¹³ Dergelijke gruwelpropaganda werd door anarchisten vooral uit de Verenigde Staten overgenomen, waar onder andere over de elektrische stoel de vreselijkste verhalen de ronde deden. Ook over geweld in Bulgarije door “facistische inquitteurs (sic)”

werd zeer beeldend geschreven – “Men stak haar een gloeiend stuk ijzer in haar geslachtsorgaan.”⁴¹⁴ – waarmee afgrijzen voor de daders moest worden opgewekt.

Als vermeend militair opleidingscentrum werd door middel van een prent ook gewaarschuwd voor de padvinderij. Boven de prent stond de voor anarchisten ongetwijfeld retorische vraag: “Is de Padvinderij zoo onschuldig?”⁴¹⁵ Anarchisten vonden de padvinderij duidelijk niet onschuldig. Op de prent wijst een man in net pak met kapitalistenhoed een militair gekleed jongetje een klif af waaronder het monster militarisme, allegorisch afgebeeld als krokodil, ligt te wachten om de toekomstige militair te verslinden.

⁴¹³ ‘De voeding van Groenendaal.’, *De Wapens Neder* 17, 9 (augustus 1921) [5].

⁴¹⁴ ‘Het Bloedbewind in Bulgarije’, *De Moker* 21 (1926) 10-11, aldaar 11.

⁴¹⁵ ‘Is de Padvinderij zoo onschuldig?’, *De Branding* 1, 1 (1925) 6. Ook deze prent verscheen eerder al (in augustus 1917) in *De Wapens Neder*.

Menig anarchist moest dergelijke al dan niet indirecte oproepen tot dienstweigering, in justitiële bewoordingen dikwijls opruiing genoemd, bekopen met strafvervolging. De

argumentatie achter deze weigeroproepen werd duidelijk uitgebeeld in wederom een prent uit *De Wapens Neder*. In de door “onze Brusselsche geestverwant”⁴¹⁶ Albert Daenens getekende prent bewaakt een gewapend skelet, samen met het doodshoofd hét symbool voor oorlog, een brandkast.⁴¹⁷ Ook dit symbool van het kapitalisme dook regelmatig op in anarchistische prenten. Met oorlogvoeren poogden roofzuchte kapitalisten in de ogen van anarchisten alleen maar meer geld te verdienen. Dienstweigering werd dan ook gezien als een eerste stap op weg naar omverwerping van het kapitalistische staatsbestel.

⁴¹⁶ ‘Bij de plaat.’, *Opstand* 2, 7 (1927) 54.

⁴¹⁷ ‘De toekomst van het proletariaat?’, *De Wapens Neder* 21 (januari-februari 1925) [1].

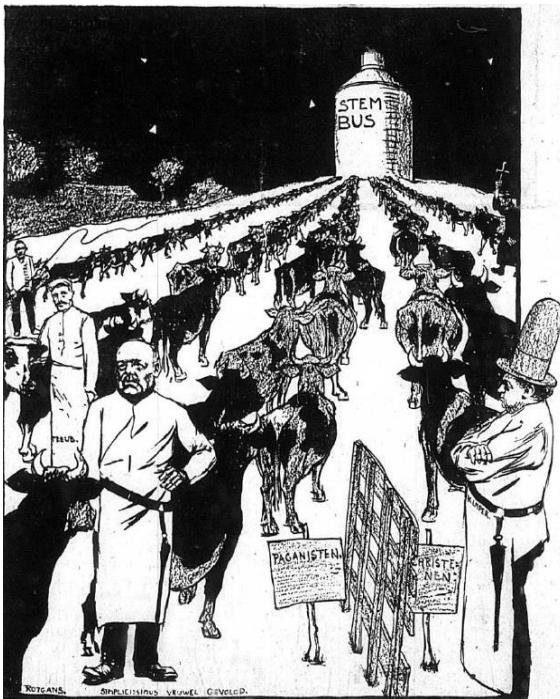

Deel II – Parlement

Veel meer dan het militarisme leende de parlementaire politiek zich voor karikaturen. Met de opkomst van satirische tijdschriften doken er steeds vaker politici op in prenten waarin enkele opvallende lichaamskenmerken werden uitvergroot of de politicus in kwestie werd afgeschilderd als dier op basis van bijvoorbeeld zijn vermeende sluwheid (vos) of domheid (ezel). In de anarchistische pers bleef het aantal karikaturen beperkt, omdat niet één bepaalde partij of persoon als politieke vijand werd gezien maar het gehele systeem.

Uit protest tegen het parlementarisme werd daarom herhaaldelijk opgeroepen vooral niet te stemmen. Stemmen was zinloos en leverde de kandidaten alleen maar hun gewilde baantje op. Vooral in de door Anton Constandse uitgegeven bladen werd veelvuldig op deze baantjesjagerij gewezen, onder meer door middel van een prent op de voorpagina van het tweede nummer van *Alarm*. Op de afbeelding knielt een welvarende, want gezette man voor een stembus neer om te bidden voor voldoende stemmen én om te danken voor de een politicus toekomende financiële vergoeding.

De arbeiders schoten ondertussen met hun stem niets op zoals hen duidelijk werd gemaakt in een prent met daarop een wederom rondbuikige, bolhoed dragende kapitalist en een

arbeider. De tekst onder de afbeelding diende om de zinloosheid van stemmen extra te benadrukken. Wanneer arbeiders en kapitalisten er namelijk echt om zouden strijden, dan zou het stembiljet dat de arbeider door de kapitalist op de afbeelding gegeven werd, het afleggen tegen het geweer van de kapitalistische patroon.⁴¹⁸

De anarchistische onvrede over de zich desondanks massaal naar de stembus begevende volksmassa kwam tot uiting in prenten waarop het stemvee – in *De Vrije Socialist* daadwerkelijk als kudde koeien uitgebeeld⁴¹⁹ – zich door een kapitalist met zweep naar de stembus liet ja-

⁴¹⁸ 'Het verkiezingsbedrog', *Opstand* 1, 8 (1927) 57.

⁴¹⁹ 'Daar gaan ze!', *De Vrije Socialist*, 29-6-1918.

gen.⁴²⁰ Op de prent in *De Vrije Socialist* zijn als veehoeders onder meer de liberale politicus Treub en de antirevolutionair Abraham Kuiper afgebeeld. Zij komen in de jongerentijdschriften in het geheel niet voor en ontbreken ook op de originele Duitse prent uit satirisch weekblad *Simplicissimus* die door de Nederlandse tekenaar “vrijwel gevolgd” is.⁴²¹

Als voornaamste linkse politieke partij werd vooral de SDAP gehemeld, waarbij onder andere de slappe houding ten opzichte van oorlog en de viering van 1 mei aanleiding gaven tot spotprenten. Een afbeelding zonder bron-

vermelding en signatuur maar onmiskenbaar in de expressionistische stijl van Käthe Kollwitz, toont volgens het toegevoegde onderschrift de gevolgen van de slappe SDAP-politiek. De Duitse kunstenaar verloor haar zoon tijdens de Eerste Wereldoorlog waardoor zij nadien in haar werken vooral oorlogsellende uitbeelde in de vorm van afgepeigerde, moedeloze figuren. Dat haar werk gewaardeerd werd, bleek wel uit het feit dat de prent voor-

zien van een ander antimilitaristisch onderschrift eerder al in *Alarm* stond.⁴²²

Rond 1 mei verscheen van de hand van Herman Schuurman, de revolutionaire anarchist van woord én daad uit de voorgaande hoofdstukken, in *De Moker* een afbeelding van een voortkruipende slak onder een lucht bepakt met donkere wolken. De slak moest de SDAP en aanverwante organisaties zoals vakbond NVV voorstellen die bleven volharden in overleg en medezeggenschap. Zaken waar zeker Schuurman en de Mokerjongeren als voorstanders van

⁴²⁰ Afbeelding: *De Moker* 29 (1927) 73.

⁴²¹ ‘Mitbürger, auf zuhr Wahl!!’, *Simplicissimus. Illustrierte Wochenschrift* 3, 12 (1898) 89.

⁴²² Afbeelding: *Opstand* 2, 10 ([1928]) 85; ‘De overwinnaars’, *Alarm* 3, 1 (1924) 1.

daden niet in geloofden, getuige ook de ironisch bedoelde aanmoediging voor de slak: “Kalm aan, dan breekt het lijntje niet.”⁴²³

Behalve de overlegcultuur werd ook de feestcultuur (let op de afkeurende, ironische onderstreping van het woord feestdag bij de slakafbeelding), vooral van de aan de SDAP verwante AJC, bekritiseerd. In een andere prent van Schuurman werd de AJC niet als slak maar ditmaal als achteloos feestende groep afgebeeld.⁴²⁴ Onder het feestgedruis zit op de afbeelding ondergronds, in wat de vorm van een vulkaan heeft, een skelet met chemicaliën te knutselen. Hoewel de afbeelding en ook de begeleidende tekst er niet direct naar verwijzen, beelden de uit de vulkaan opstijgende rookwolken vermoedelijk de zo gevreesde gifgassen uit. Gifgassen als symbool voor de oorlog waartegen door de sociaaldemocraten volgens de anarchisten veel te weinig werd opgetreden.

Op een van de weinige echte, in theoretische zin individuele, karikaturen in de jongerenbladen figureerden de antirevolutionair Colijn en de sociaaldemocraat Van Kol.⁴²⁵ Dat Van Kol en daarmee indirect de SDAP werden bespot, mag geen verbazing wekken. Het afbeelden van Colijn, in 1920 de opvolger van Abraham Kuyper als leider van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), is opvallender. De ARP als niet-linkse partij wordt namelijk in de jongerenbladen in het geheel niet genoemd. Colijn was echter in het interbellum ook minister-president van vijf naar hem vernoemde kabinetten en dus is hij als symboolfiguur voor het parlement als niet-socialist toch regelmatig afgebeeld. Beide heren hadden een verleden in Nederlands-

⁴²³ Afbeelding op vorige bladzijde: *De Moker* 22 (1926) 17.

⁴²⁴ Ibidem 10 (1924) 99.

⁴²⁵ Afbeelding op volgende bladzijde: ‘Olie-socialisten’, *Alarm* 2, 9 (1924) 101.

Indië en naast hun politieke functie ook zakelijke belangen. Colijn had er als militair naam gemaakt en was directeur van de Koninklijke Petroleum Maatschappij geweest, terwijl Van Kol als ingenieur in de kolonie had gewerkt en investeerder was in een Javaanse koffieplantage.

Dat Van Kol op de vraag van Colijn waarom hij zo naar boven keek, antwoordde dat hij bad voor hun aandelen, moet voor anarchisten gegolden hebben als een bevestiging van de geldbelustheid van zowel politici als gelovigen. Winst uit de koloniën, daar draaide het om.

In twee duidelijk meer politiek gerichte prenten in *De Wapens Neder* duikt Colijn, met bijbel onder zijn arm, op als minister van Financiën die verantwoordelijk was voor de strenge bezuinigingen terwijl er ondertussen olie-inkomsten binnenstroomden. Enkele maanden later

shotelt diezelfde Colijn het volk een stinkend stuk vlees voor. Dit “boutje van verleden jaar” waarmee de Vlootwet wordt bedoeld, maakt dat Colijn zijn neus dichtknijpt, ondertussen hopen dat ook nieuwe militaire uitgaven ‘geslikt’ zouden worden in tijden van bezuinigen.⁴²⁶

Ook de Volkenbond, als exponent van de internationale politiek regelmatig kop van jut in de jongerenbladen, stonk getuige een afbeelding van een “wegens troebelen” gesloten WC-hokje. Met deze troebelen werd de situatie in China bedoeld waar westerse mogendheden hun koloniale bezittingen in China trachtten te verdedigen tegen Chinese, nationalistische dreiging.⁴²⁷

⁴²⁶ *De Wapens Neder* 20 (november 1924) [1].

⁴²⁷ *De Moker* 30 (1927) 86.

Deel III – Koningshuis

Vooraf rond monarchale festiviteiten zoals regeringsjubilea bleek ook het koningshuis een dankbaar onderwerp voor spotprenten. De autoriteiten stonden rond dergelijke vieringen onder hoogspanning waardoor dikwijls de makers of verspreiders van humoristische, antimonarchale uitingen op vervolging voor majesteitsschennis konden rekenen. Juist omdat het koningshuis, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het militarisme, voor anarchisten niet direct de grootste vijand was, waren veel uitingen eerder humoristisch dan ernstig. Toch verraadde de ondertoon vaak wel degelijk kritiek. De staatsgevoeligheid voor dit soort humoristisch verpakte kritiek maakte het bespotten van het staatshoofd voor anarchisten extra interessant, want vervolgingen zorgden voor publiciteit en dus aandacht voor de anarchistische zaak. Politieacties en inbeslagnames waren voor anarchisten hét teken dat hun uiting succesvol was geweest.

Desondanks staan er in de jongerenbladen maar weinig beeldprovocaties. Veel vaker werd er gekozen voor tekstuele humor en daarnaast werd er vaak hooguit een keer per jaar een koningshuisfeest gevierd. Eigenlijk de enige echte spotprent in de bladen verscheen in 1926 in *De Moker* ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijksjubileum van koningin Wilhelmina met prins Hendrik.⁴²⁸ De afbeelding en de begeleidende tekst slaan op de onder anarchisten veelgehoorde kritiek dat het koningshuis veel te duur was en in ruil voor al dat geld ook nog eens niets nuttigs deed. De prent was van de hand van de destijds pas zeventienjarige kunstenaar Melle Oldeboerriqter.

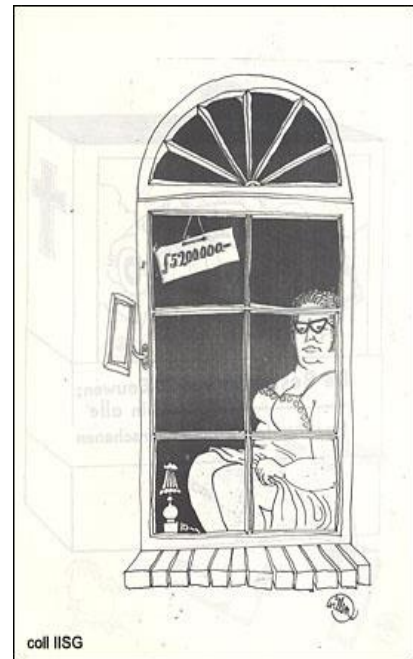
⁴²⁸ Levy-van Halm, *Melle mocht geen Jezus heten*, 95. Afbeelding: 'De Koninklijke fokvereniging jubileert.', *De Moker* 20 (1926) 1.

Dezelfde kritiek als in de prent van Melle was ook al eind negentiende eeuw te horen toen koning Willem III, veel meer dan later zijn dochter, gehoond werd vanwege zijn koningschap én zijn seksuele escapades. Middels een valse proclamatie werd daarom in 1885 ook zogenaamd door de koning afstand gedaan van de troon. In 1965 werd die grap door Provo in een iets andere vorm herhaald toen Juliana een troonredevoorstel werd gedaan waarin ook zij haar ambt vaarwel zou zeggen.⁴²⁹

Aanmerkelijk meer dan in het interbellum werd door Provo de koningin ook in spotprenten bespot, waarbij als terugkerend element telkens weer gewezen werd op de aan het koningshuis verbonden kosten. Een prent uit 1966 waarop Juliana door cartoonist Willem Holtrop als dure raamprostituee werd afgebeeld naar aanleiding van haar in tijden van bezuiniging verhoogde rijkstoelage, zorgde voor een landelijk schandaal.⁴³⁰

Nog explicieter was weer enkele jaren later een prent waarop de koningin de hoofdrol vervult in een wilde orgie. Dergelijke pornografische prenten over al dan niet gefantaseerde uitspattingen waren ongekend in zowel het interbellum als de late negentiende eeuw. Wel werd er, weliswaar in tekst, ook door Louis Maximiliaan Hermans al gezinspeeld op vermeende seksuele escapades van vrome geestelijken in zijn satirische tijdschrift *De Roode Duivel*.⁴³¹

In het interbellum gingen de anarchistenvan lang niet zover. Behalve de fokstierprent werd alleen tot twee keer toe een lege bladzijde afgedrukt waarop de daden van Wilhelmina⁴³² al dan niet samen met haar vader werden weergegeven. De desbetreffende editie van *Alarm* werd daarop in beslag genomen. Beide versies van de eerder gebruikte grap verschenen in door Anton Constandse geredigeerde bladen.

Na 25 jaar van goddelijk koningschap
 Komt jubileum-tijd van jool en dronkenschap
 Als beesten viere menschen feest, omdat
 Hun mede-beest, die hooggeboren schat
 Voor het volk, het volgende gedaan had :

⁴²⁹ Aalders, 'Weg met de koning!', 331-332

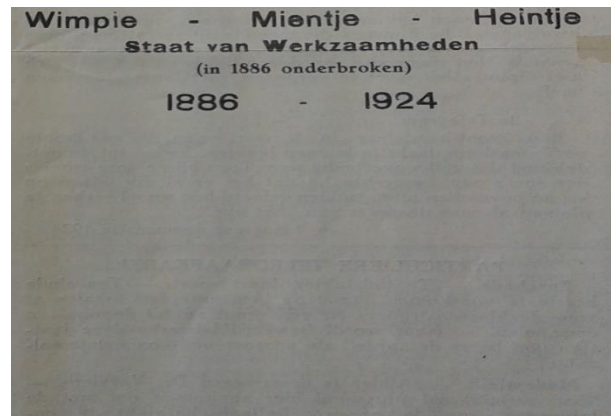
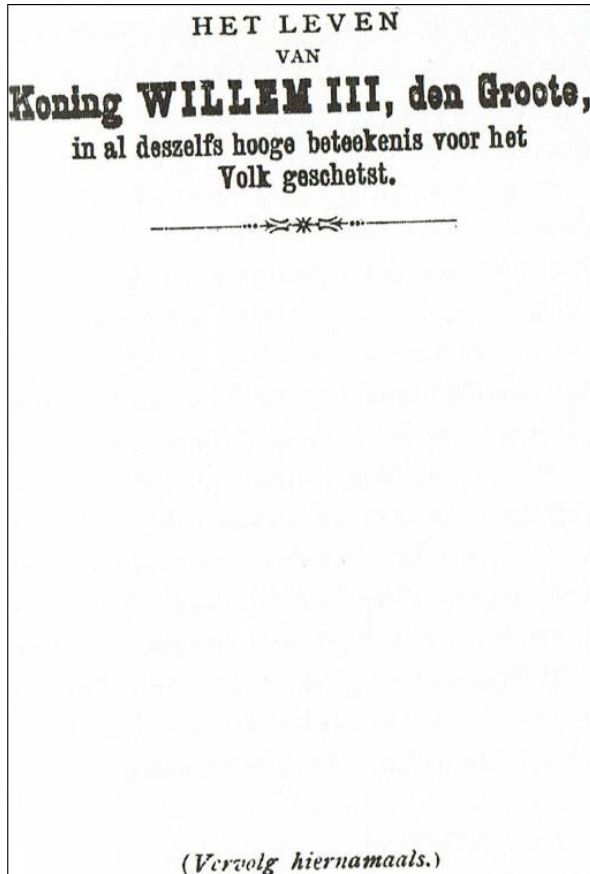
⁴³⁰ Ibidem, 337-338. Afbeelding: <<http://www.iisg.nl/exhibitions/censorship/zk31246-nl.php>> (geraadpleegd op 31-10-2017).

⁴³¹ Maas, 'De Roode Duivel', 35-36.

⁴³² Afbeelding: *Alarm*, 2, 2 (1923) 13.

Pas later zou Constandse de gelijkenis met de lege dadenbladzijde in het socialistische blad *Recht voor Allen*, ter ere van het overlijden van koning Willem III in 1890, hebben ingezien.⁴³³ Vooral de versie uit *De Roode Duivel* (rechts)⁴³⁴ vertoont echter wel erg veel gelijkenissen met de originele versie uit *Recht voor Allen* (links).⁴³⁵

⁴³³ Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb*, 33.

⁴³⁴ *De Roode Duivel* 33, 1 (1925) [2].

⁴³⁵ *Recht voor Allen*, 26-11-1890. Afbeelding (bewerkt) overgenomen uit Bos, *Willem III*, 13.

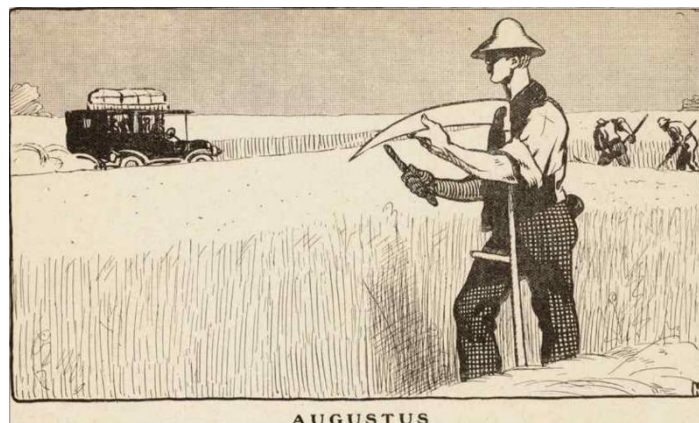
Deel IV – Kapitalisme

Het allesoverheersende anarchistische thema bleef ten alle tijden kapitalisme. Zoals het doodshoofd of het skelet steevast verwezen naar oorlog en militarisme, zo doken er in de anarchistische prenten veelvuldig brandkasten en dikbuikige, kale mannen met hoge hoeden op om het gehate kapitalisme te symboliseren.

Onrecht

De kapitalist, voor wie alles om geld en winst maken draaide, werd door anarchisten aangezien als schuldige voor de grote ongelijkheid tussen arm en rijk. In zijn meedogenloze jacht op winst was de kapitalist gebaat bij ongelijkheid, zodat er altijd voldoende mensen zouden zijn die voor weinig salaris wilden (mee)werken aan het maken van winst voor de rijken. Om dit mechanisme te breken, gaf Herman Schuurman bijvoorbeeld zijn radicale brochure *Werken is misdaad* uit.

In prenten, onder meer ook van de hand van Albert Hahn, werd de tegenstelling tussen arm en rijk treffend afgebeeld. Met gebruik van contrastwerking werden al dan niet in een en dezelfde prent twee situaties uitgebeeld, vaak ook nog voorzien van een kort en krachtig bij-schrift. Zo maakte Hahn in 1907 voor het socialistisch, politiek-satirisch weekblad *De Notenkraker* een prent waarop een met koffers volgepakte auto een veld vol landarbeiders voorbijraast op weg naar een vakantieadres, terwijl de arbeiders door moesten werken waarmee ze tegelijkertijd de vakantie van de rijken mogelijk maakten.⁴³⁶

Anarchisten legden in hun propaganda veel nadruk op door het kapitalisme veroorzaakt onrecht, waarbij met name politie en justitie als steunpilaren van het kapitalisme werden gehemeld. In lijn met de titel van het tijdschrift waarin zijn prent verscheen, zag tekenaar Her-

⁴³⁶ Afbeelding uit *De Notenkraker* 4-8-1907 (<<https://search.socialhistory.org/Record/924070>>, geraadpleegd op 2-11-2017) zoals opgenomen in: Van der Heijden, *Albert Hahn*, 84 en Van Weringh, *Albert Hahn*, 134.

man Schuurman getuige zijn prent niets liever dan dat politie en justitie werden neergeslagen.⁴³⁷

Op hun optredens, overigens soms bewust door anarchisten geprovoceerd, werd in woord en beeld vaak gretig ingehaakt. Onder meer het neem- en eetrecht leidde tot arrestaties

die door anarchisten werden gebruikt om te wijzen op het onrecht dat arme arbeiders werd aangedaan wanneer zij geen andere uitweg meer zagen dan het stelen van brood om vrouw en kinderen te voeden. Op de prent uit *De Kreet der Jongeren* maakt Albert Daenens, evenals Hahn, gebruik van contrastwerking door bij de arrestatie van de broodsteler een welvarende kapitalist zittend op een brandkast het tafereel van een afstandje tevreden te laten gadeslaan.⁴³⁸

laan.⁴³⁸

Kerk

Met name in de tijdschriften die door vrijdenker Anton Constandse werden uitgegeven, viel regelmatig kritiek op kerk en godsdienst te lezen. Het voornaamste verwijt was dat het uitdragen van het geloof enkel uit schijnheiligheid gebeurde, omdat het de dominees en priesters uiteindelijk slechts om geld te doen was. Herhaaldelijk dook daarom in karikaturen van kerkrituelen het beeld op van de brandkast die door gelovigen aanbeden werd in plaats van het kruis met Jezus. In *De Branding* verscheen een dergelijke prent waarbij Albert Daenens de goede verstaander direct liet

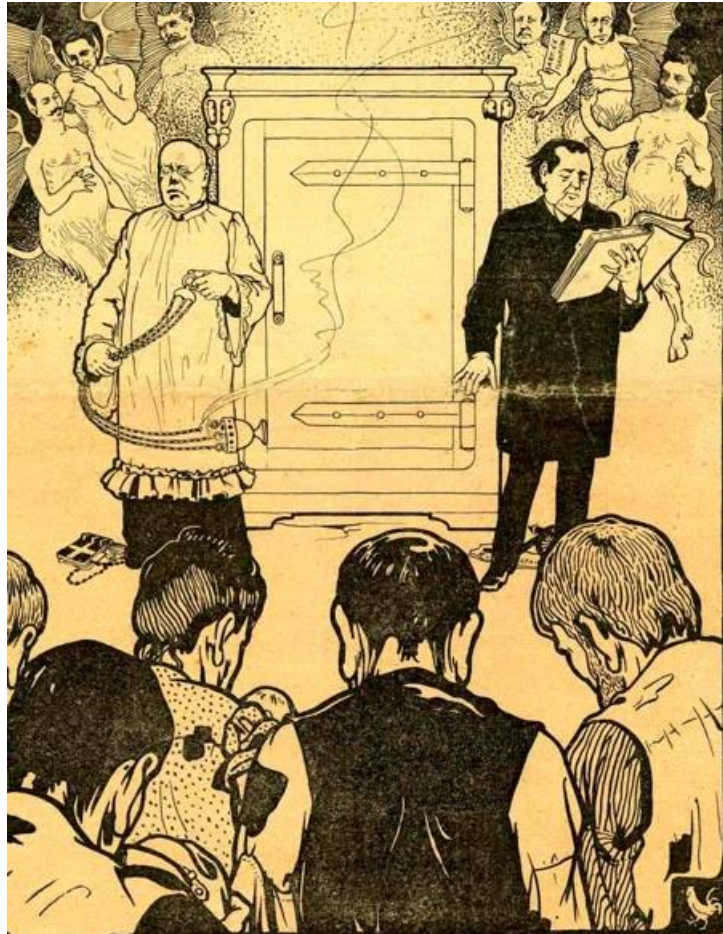
⁴³⁷ Afbeelding op vorige bladzijde: 'De steunpilaar van het kapitalisme', *De Moker* 12 (1924) 129-130.

⁴³⁸ 'Gerecht?!', *De Kreet der Jongeren* 2, 2 (1925) 2.

zien hoe schijnheilig de gelovigen zijns inziens waren.⁴³⁹ Het kruis valt als het ware in het niet bij de kolossale brandkast.

De prent vertoont gelijkenissen met een prent uit *Opstand* waarop in een kerkelijke entourage eveneens een enorme brandkast letterlijk bewierookt wordt. De prent draagt opvallend genoeg het signatuur van de voor de gehate SDAP tekenende prentenmaker Albert Hahn. Ondanks de afkomst van de prent was het beeld klaarblijkelijk zo sterk dat Constandse een uitzondering wilde maken. Het is overigens wel de enige prent van Hahn die in de jongerenbladen verscheen, hoewel hij nog veel meer prenten vervaardigde vol thema's die ook anarchisten aangingen. Veel van zijn werk is echter uitgesproken politiek. Ook deze prijswinnende prent uit 1902.⁴⁴⁰

Hahn tekende de prent voor een prijsvraag waarmee hij een vast dienstverband verwierf als tekenaar voor de sociaaldemocratische, aan dagblad *Het Volk* verwante pers. Op de prent aanbieden op de voorgrond enkele arbeiders met gebogen hoofd de brandkast die door de katholieke politicus Schaepman met het wierookvat en de antirevolutionair Abraham Kuyper met de bijbel beschermd worden. Onder de zware brandkast zijn al enkele scheuren zichtbaar. Als voormalig medewerker aan een prospectus voor een brandkastenfabrikant wist Hahn deze geldkluizen goed te tekenen.⁴⁴¹ De engeltjes op de achtergrond hebben ook de gezichten van enkele destijds bekende politici gekregen. Om dergelijke details was het de anarchisten echter niet te doen.

⁴³⁹ Afbeelding op vorige bladzijde: *De Branding* 1, 7 (1926) 61.

⁴⁴⁰ 'De Vaderlandsche God', *Opstand* 2, 12 ([1928]) 101. Afbeelding zoals origineel verschenen in *Het Zondagsblad*, 6-7-1902: <<https://search.socialhistory.org/Record/963177>> (geraadpleegd op 3-11-2017).

⁴⁴¹ Van der Heijden, *Albert Hahn*, 31.

In een meer algemene prent, eigenlijk een kort stripverhaal bestaand uit enkele elkaar opvolgende plaatjes, wordt door middel van een tegenstelling nogmaals de geldbelustheid van geestelijken uitgebeeld.⁴⁴² Op de afbeeldingen voeren de geestelijken kerktaken uit tegen betaling, terwijl kanonnen en het bijbehorende leger gratis gezegend worden.

Van dit zegenen van kanonnen, symbool voor oorlog, deden meerdere varianten de ronde. Van Frans Masereel, die net als veel van zijn tijdgenoten diep onder de indruk was geraakt van de Eerste Wereldoorlog, verscheen in *Opstand* een houtsnede waarop een vurend kanon wordt gewijd.⁴⁴³ In *De Wapens Neder* liet ook Chris Lebeau in een gedetailleerde prent, “peuterig-precies” volgens Constandse die deze stijl niet vond getuigen van een revolutionaire geest⁴⁴⁴, een kanon zegenen door een dominee.⁴⁴⁵ Behalve het kanon is de prent ook bezaaid met kogels waarop het sarcastisch aangehaalde Bijbelvers “weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u” slaat.

Kolonialisme

Halverwege de jaren twintig van de twintigste eeuw nam als gevolg van groeiend nationalisme de onrust in Nederlandse koloniën toe. Op een spoorwegstaking op Java in 1923 werd door de autoriteiten met harde hand gereageerd en in het vervolg weerhielden aangescherpte wettelijke maatregelen het overgrote deel van de inlandse bevolking van verdere nationalistische acties. Toch wisten enkele radicalen in 1926 wederom

⁴⁴² *De Branding* 1, 2 (1925) 15.

⁴⁴³ *Opstand* 1, 2 (1926) 15.

⁴⁴⁴ A. L. C., ‘Chris Lebeau’, 144.

⁴⁴⁵ B[art] d[e] L[igt], ‘Christendom en militarisme’, *De Wapens Neder* 20 (april 1924) [1].

een opstand te ontketenen. De opstand werd evenwel met militair geweld direct ook weer de kop ingedrukt.⁴⁴⁶

Koloniale overheersing was onverenigbaar met vrijheidlievend anarchisme en dus was er van oudsher onder anarchisten kritiek te horen op de Nederlandse overzeese politiek. Tijdens militaire acties nam deze kritiek alleen maar toe en behalve een serieuze brochure van Anton Constandse over de opstand op Java leverden dergelijke acties ook scherpe prenten op. Constandse koos net als de tekenaars de kant van de opstandelingen, want “de bourgeoisie die hier de Vaderlandsliefde preekt als deugd en dezelfde liefde in Indië straft met de kogel, bemint slechts de brandkast.”⁴⁴⁷

Meerdere prenten wezen op Nederlands-Indië als “uitbuitingsvoorwerp bij uitnemendheid”⁴⁴⁸ en dus figureerden in diverse prenten dikbuikige kapitalisten en mannen met kapitalistenhoeden. Subtiel is de verschrijving van het woord ‘koninkrijk’ in ‘koningrijk’ rondom een prent met daarop een koninklijke leeuw omringd door talloze doodshoofden.⁴⁴⁹ Het Franse woordje ‘gaz’ in een prent met daarop een horde westerlingen die getuige

de prenttitel op weg zijn naar nieuwe koloniale oorlogen wijst op de anarchistische kritiek aan het adres van de kapitalisten.⁴⁵⁰

Naast de machine, die veel weg heeft van een olieslang, voerde de horde ook een kanon op wieltjes als symbool voor hun gewelddadigheid en een kerkkruis mee. De tekenaar, vermoedelijk Masereel vanwege

de stijl en de Franse woordkeus, heeft waarschijnlijk bewust de man met het kruis als koploper getekend om op die manier aan te geven dat achter de schijn van godsdienst uiteindelijk alles gewoon draaide om olie.

⁴⁴⁶ Wim van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 286-288.

⁴⁴⁷ Anton Constandse, *De opstand op Java* (Den Haag 1927) 12.

⁴⁴⁸ Constandse, *De opstand op Java*, 3.

⁴⁴⁹ *De Moker* 33 (1927) 105.

⁴⁵⁰ ‘De oorlogen in Afrika en Azië’, *Alarm* 3, 5 (1925) 49.

Toch wilden de Nederlanders wel degelijk ook iets aan de inlanders teruggeven. Onder de noemer ethische politiek probeerden Nederlandse bestuurders de inheemse bevolking op te heffen tot een hoger cultuur- en welvaartspeil. Ondanks deze goede bedoelingen werd de blanke beschavingsdrift door anarchisten in woord en beeld herhaaldelijk van cynisch commentaar voorzien, waarbij een eenvoudige maar duidelijke prent uit *Opstand* de eufemistische kant van de term ‘beschaven’ leek te willen belichten.⁴⁵¹ Achter mooie woorden ging volgens anarchisten toch vooral geweld in dienst van kapitalistische uitbuiting schuil.

Met een in *De Branding* opgenomen prent van de liberale tekenaar Louis Raemaekers lijkt de tijdschriftredactie nog maar eens op de schijnheiligheid van de kerk te willen wijzen

door van ‘kristenliefde’ te spreken bij een prent waarop een koelie met rotanstengels wordt afgeranseld.⁴⁵² Om zijn lezers te doen meevoelen met de mishandeling van deze ongeschoolde contractarbeiders beschreef Constandse in zijn brochure vol koloniale misstanden de straf met rotanslagen, waarbij “teneinde de pijn te vermeerderen” de opengeslagen huid rond het zitvlak met bijtende stoffen werd ingewreven.⁴⁵³ Ondanks het besef dat de anarchisten in Nederland machteloos stonden tegenover de soms zeer letterlijk door de Duitse graficus George Grosz uitgebeelde onderdrukking⁴⁵⁴ van opstanden, riep Constandse in zijn brochure en zijn bladen wel op om door middel van dienstweigering en het weigeren oorlogsmateriaal te maken, onderdrukking niet langer mogelijk te maken.

⁴⁵¹ *Opstand* 1, 2 (1926) 14.

⁴⁵² ‘Kristenliefde met de rotan.’, *De Branding* 1, 6 (1926) 56. In november 1926 verscheen de prent ook op de voorpagina van *De Moker* bij een aanklacht over koeliemishandeling.

⁴⁵³ Constandse, *De opstand op Java*, 9.

⁴⁵⁴ ‘De Javaansche Opstand is onderdrukt.’, *Opstand* 1, 6 (1926) 41.

Beeld en zeker humoristische spotprenten namen in verhouding tot tekst in de besproken anarchistische tijdschriften een beperkte plaats in. Hoewel er steeds vaker afbeeldingen op de voorpagina's van de bladen kwamen te staan, dienden die afbeeldingen vooral als kernachtige aanvulling op de propagandistische teksten waarin dikwijls allerlei misstanden aan de kaak werden gesteld. In antimilitaristische prenten werden voornamelijk de gruwelijke gevolgen van oorlogen belicht, waarna de lezer zeker ook door de bijbehorende teksten tot denken werd aangezet. Veel van deze prenten vol oorlogssymbolen zoals doodshoofden en skeletten waren tijdloos en dus was hergebruik alleen al uit financieel oogpunt niet ongebruikelijk.

Over het koningshuis werden in de jongerenbladen opvallend genoeg slechts drie prenten afgedrukt, terwijl juist de vorst een dankbaar spotslachtoffer bleek vanwege de enorme gevoeligheid voor kritiek. Monarchale feesten werden telkens weer aangegrepen om de spot te drijven met het staatshoofd, waarna het vaak wachten was op justitiële vervolging. In vergelijking met bijvoorbeeld het militarisme ging er voor anarchisten van het koningshuis niet de meeste dreiging uit, waardoor juist prenten over dit thema zich voor humor leenden in tegenstelling tot de overheersende ernst in veel andere uitingen. Opvallend is het hergebruik van grappen met betrekking tot het koningshuis. Zo verschenen er door de jaren heen meerdere lege bladzijdes 'vol' daden van koningin Wilhelmina en haar vader, terwijl ook de argumenten tegen de monarchie als een duur en nutteloos instituut bleven terugkeren.

De sterkste karikaturale symboliek was te zien in prenten die op het parlementarisme gericht waren. Onder andere allegorie – volgzaam kuddes koeien als letterlijk symbool voor stemvee en de slak als symbool voor de trage parlementaire besluitvorming van de SDAP – als vast onderdeel van het satirisch repertoire werd ingezet om de parlementaire politiek te bespotten. Toch is het aantal daadwerkelijke (individuele) karikaturen in de zin dat er politici in figureren op de vingers van een hand te tellen. De verklaring van Rudolf de Jong dat verkiezingsdeelname, of in anarchistisch geval niet-deelname, van invloed was op de hoeveelheid karikaturen lijkt door de anarchistische jongerenbladen te worden bevestigd.

Eigenlijk alleen Colijn, als minister-president als symboolfiguur voor de Nederlandse politiek in het interbellum gebruikt, komt een keer in deze bladen voor. Dergelijke politieke prenten werden door de jongerenbladen bovendien vaak zonder bronvermelding overgenomen uit andere linkse bladen die minder afwijzend stonden tegenover parlementaire politiek. Op de prenten werd Colijn als antirevolutionair net als in veel antigodsdienstige prenten schijnheiligheid verweten. Vooral het godsdienstige bidden werd op karikaturale wijze in prenten bespot door prominent de brandkast als kapitalistisch symbool te laten opduiken in een ogenschijnlijk kerkelijke entourage.

Bij veel prenten was het niet alleen het beeld, maar met name ook de bijbehorende tekst die van belang was. Juist deze ironische, soms naar cynisme neigende teksten maakten van op zichzelf niet humoristische afbeeldingen toch prenten die met een (kleine) glimlach bekeken konden worden. Toch overheerst de ernst en spreekt er weinig hoop uit de prenten waarin de opkomende zon, die als symbool voor hoop in veel socialistische prenten voorkomt, ontbreekt.

Conclusie

Op ludieke wijze werd in de loop van 1966 de Amsterdamse burgemeester Van Hall door Provo gekroond tot 'Best Provo Publicity Man'. De anarchistische actiegroep had in de roerige maanden voorafgaand aan het huwelijk van prinses Beatrix met tal van humoristische acties confrontaties met de autoriteiten uitgelokt. Als eindverantwoordelijke voor de politie meenden de Provo's daarom met een knipoog de burgervader te moeten bedanken voor alle aandacht die de politieoptredens de anarchisten had opgeleverd.⁴⁵⁵ Ook in de interbellumjaren kwamen anarchisten veelvuldig in botsing met de autoriteiten, waarbij in dit onderzoek de vraag centraal stond hoe er in de jaren 1915-1928 door anarchisten humor werd gebruikt bij het provoceren van de staat.

Anarchistische straatacties haalden vooral de kranten wanneer ze waren uitgemond in botsingen met de autoriteiten. Confrontaties die dikwijls het gevolg waren van opblaiend anarchistisch protest vanwege de invoering van nieuwe wetten of vervolging van (buitenlandse) kameraden. Bij de protesten werd er door de in omvang beperkte anarchistische beweging vooral humor gebruikt bij kleine acties. Soms bewuste provocaties zoals het vooraf aangekondigd verbranden van een (valse) stembus, maar regelmatig ook creatieve manieren voor het uiten van serieuze kritiek zoals het houden van een optocht met een soldatenpop in een doods-kist. De beroemde provocatieve protestdeelname van de Rapaille Partij aan parlementaire verkiezingen was een groter opgezette roep om aandacht, die echter door veel principiële anarchisten resoluut werd afgewezen. Behalve humor werd er incidenteel ook teruggegrepen op aanslagen die deden terugdenken aan het gewelddadige internationale anarchisme van de daad van voor de Eerste Wereldoorlog. Meestal bleef het echter bij overwegend ernstige, serieuze kritiek op de staat en aanverwante kapitalistische instituties.

De tijdschriften die in eerste instantie vooral voor de jonge, opkomende generatie anarchisten bedoeld waren, kwamen ook de staat onder ogen. De teksten in de bladen waren vooral kritisch, waarbij vaak subtiel ironie werd ingezet om militarisme, parlementarisme en het kapitalisme in het algemeen te bespotten. Opvallend was de inzet van humor bij door anarchisten in de bladen op felle sarcastische toon gevoerde discussies over onder meer het al dan niet ontvangen van salaris voor 'baantjes' bij syndicalistische vakbonden. Vanwege het niet-deelnemen aan verkiezingen (behoudens dan de protestdeelname van de Rapaille Partij) verschenen er slechts weinig karikaturen in de bladen waarop politieke tegenstanders werden

---

⁴⁵⁵ Pas, *Imaazje!*, 319; Van Duijn, *Provo*, 120.

bespot. Het overgrote deel van het beeldmateriaal was louter propagandistisch van aard en stond bol van tijdloze, antikapitalistische thema's en symboliek. Bijschriften bij de ook uit financieel oogpunt regelmatig hergebruikte prenten zorgden voor een humoristische draai aan op zichzelf vaak niet bijzonder geestig beeldmateriaal.

Humor bleek voor anarchisten, een kleine sociale beweging zonder (zelfverkozen) toegang tot de reguliere parlementaire politieke kanalen, een nuttig stuk gereedschap waarmee de aandacht kon worden gevestigd op anarchistische protestgeluiden. Soms directe aandacht door humoristische, meteen in het oog springende acties en provocaties, maar veel vaker aandacht als gevolg van mede door humor uitgelokt politie- en justitieoptreden. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog waarin staten vreesden voor revoluties, hoefden anarchisten dikwijls humor als middel helemaal niet te gebruiken, omdat de autoriteiten gespist waren op welke vorm van anarchistische actie dan ook. Vooral wanneer anarchisten rond koningshuisfeesten hun pijlen op de monarchie richtten én wanneer ze opriepen tot dienst- en stemweigering, volgden er represailles. Desondanks was externe, op de buitenwereld gerichte humor wel effectiever dan wanneer de autoriteiten domweg met geweld tot inzet van staatsgeweld werden aangezet. Anarchistisch geweld had alleen maar een verdere verslechtering van het al weinig positieve anarchistische imago tot gevolg en bovendien zouden de getalsmatig in de minderheid zijnde anarchisten het in een regulier gevecht nooit van de staat winnen. Juist humor, zowel op straat als op papier, hielp in geval van staatsreactie mee diezelfde staat te ontmaskeren als de foute, repressieve macht die het in anarchistische ogen was. Vooral op beeld bleken anarchisten feilloos de vermeende schijnheiligheid van de staat en aanverwante institutie, zoals vooral de kerk, uit te beelden. Wanneer de staat zich door provocaties gedwongen zag zijn ware gezicht te laten zien, waren anarchisten er als de kippen bij om politiegeweld of vervolging van kameraden op basis van 'slechts' een grap te veroordelen.

Naar buiten toe diende humor vooral om aandacht te trekken, maar het moest ook het publiek tot denken aanzetten over bijvoorbeeld de gevaren van militaire dienst. De anarchisten zelf werden door het gebruik van ironie eveneens wakker geschud. De tijdschriften, belangrijke verspreiders van de anarchistische boodschap, speelden daarnaast een belangrijke verbindende rol binnen de verder los samenhangende beweging. De bladen zorgden voor cohesie en daaraan moet ook samen lachen om humoristische provocaties van de staat hebben bijgedragen. Bewust staat hier met enig voorbehoud 'moet hebben', omdat het in dit onderzoek slechts om vermoedens gaat over de specifieke rol van humor onder anarchisten als groep. Onduidelijk is hoe het uitvoeren van provocaties door anarchisten werd beleefd. Ook de ontvangst van humor door de anarchistische lezer is in dit op papieren bronnen gebaseerde

onderzoek buiten beschouwing gebleven. Hoewel humor een verondersteld bindend effect heeft, lijkt vooral in de door Anton Constandse uitgegeven bladen met name sarcasme de onderlinge eenheid niet te hebben bevorderd. De tijdschriften waren in dergelijke gevallen eerder een discussieplatform dat anarchisten gebruikten om andersdenkende geestverwanten af te stoten. Zo wilde Constandse niets weten van religieuze anarchisten en van door syndicalisten gepropageerde vakbonden. Voor de door Tilly voor sociale bewegingen als cruciaal bestempelde eenheid (*unity* als onderdeel van de WUNC-theorie), iets waar anarchisten sowieso al niet in uitblonken, hielpen de keihard uitgedeelde onderlinge sneren niet.

Wanneer we nog even bij het WUNC-instrumentarium blijven, lijkt de met de jaren toenemende neiging tot sarcasme en naar cynisme neigende ironie voor een groot deel uitgelegd te kunnen worden als uiting van enorme toewijding (de C van *commitment*) voor de revolutionaire zaak. De jonge, hoopvolle generatie anarchisten zag de kans op revolutie steeds verder slinken. Met name ook de ouder geworden eerste generatie anarchisten uit de bloeiperiode eind negentiende eeuw werd door de jongere generatie gebrek aan daadkracht verweten.

In de jaren zestig was humor bij Provo een teken van vervlogen revolutiehoop en diende het enkel als middel om klappen uit te delen aan de staat daar waar het kon, zónder hoop op een revolutionaire omwenteling. De anarchisten uit de eerste bloeiperiode geloofden nog wel in de revolutie en zij getuigden daar dan ook op felle toon van in onder meer hun revolutionair orgaan *Recht voor Allen*. Diezelfde felle toon werd ook door de interbellumanarchisten gebezigd. Anders dan de Provo's en de eerste generatie anarchisten zagen de jonge anarchisten rond de interbellumtijdschriften kans zich tegen de nog nadrukkelijk aanwezige oudere generatie af te zetten. Alleen al de alternatieve opmaak van deze bladen gaf uiting aan de generatiekloof. Op basis van de beperkt aanwezige secundaire literatuur, waarin gelijkenissen tussen bijvoorbeeld de Mokerjongeren en Provo worden aangestipt, bestaat de neiging om de provocatieve interbellumanarchisten als voorlopers van Provo te bestempelen. Toch is vanwege de overwegend ernstige toon bij de anarchisten die opgroeiden in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog de kwalificatie nakomelingen van de eerdere generatie anarchisten meer van toepassing. Humor was voor beide generaties een wapen om de staat te ontmaskeren én om aandacht te vergaren voor de revolutiestrijd. Uiteindelijk moesten beide ouder geworden generaties afstand nemen van hun revolutiedoel en kreeg fatalisme de overhand.

Met dit onderzoek heb ik gepoogd een nieuw brokstuk aan te leveren in het onderzoek naar de geschiedenis van het anarchisme in Nederland en specifiek de geschiedenis van het nog maar weinig bestudeerde Nederlandse anarchisme in het interbellum. Een groter onderzoek met daarin een nadrukkelijker vergelijking tussen de anarchistische bloeiperiodes zou

het mogelijk moeten maken om nog beter de zeer zeker aanwezige overeenkomsten, verschillen en transfers bloot te leggen. Dit onderzoek kan dan hopelijk dienen als behulpzame, asymmetrische tak voor verdere vergelijking. Mogelijk dat bij een dergelijk onderzoek een op humor gerichte blik ook nog specifiekere inzichten kan verschaffen over de interne rol van humor bij groepsvorming onder anarchisten.

ANARCHO-SOAP

DOOR KA

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Archieven

Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (HING) Amsterdam

Rapporten Centrale Inlichtingendienst (CID) 1919-1940

Lijst links-extremistische personen geordend per gemeente 1939 (83845a)

(<<http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker//pdf/cid/2200-2299/2232.pdf>>, geraadpleegd op 3-9-2017).

Maandoverzicht CID nr. 10 15 sept. – 15 okt. 1926

(<<http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker//pdf/cid/0900-0999/981.pdf>>, geraadpleegd op 14-10-2017).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam

Archief Kathrien Skörup-Boll (ARCH01309)

Map Kathrien Boll (manuscript, herinneringen aan Henk Eikeboom, gedichten Eikeboom, overlijden Eikeboom).

Brochures en overige gedrukte primaire bronnen

Constandse, Anton, *Weg met de vakorganisaties* (Rotterdam 1922).

Constandse, Anton, *De opstand op Java* (Den Haag 1927).

Friedrich, Ernst, *Krieg dem Kriege! Guerre à la Guerre! War against War! Oorlog aan den Oorlog!* (Frankfurt 1982).

Jong, Albert de, *Het Libertas-schandaal. Hoe er met de gelden der arbeiders voor 'De Vrije Socialist' wordt omgesprongen. Een critiek en een voorstel* (z.p. [1923]).

De Practische Anarchist (Amsterdam 2010).

De Raad. Groot Amsterdamsch Verkiezingsorgaan onder redactie van Cornelis de Gelder bijgenaamd 'Had-je-me-maar' ([Amsterdam] [1921]).

Rijnders, G., *Van de Straat in den Raad. Waarom anarchisten 'Had-je-me-maar' en Zuurbier in den Amsterdamschen Gemeenteraad wilden hebben* (Amsterdam [1921]).

Schuurman, Herman, *Werken is misdaad* (Amsterdam 2001).

Wij stemmen niet. Anti-verkiezings-nummer van 'De Toekomst'. Orgaan der Landelijke Federatie van Sociaal-Anarchisten. (juni-juli 1922).

Kranten en periodieken

Alarm.

Algemeen Handelsblad.

De Arbeid.

Arnhemsche Courant.

De Branding.

Delftsche Courant.

Eindhovensc dagblad.

De Gooi- en Eemlander.

De Graafschap-bode.

De Grondwet.

Haagsche Courant.

De Kreet der Jongeren.

Leeuwarder Courant.

Limburger Koerier.

Limburgsch Dagblad.

De Maasbode.

Middelburgsche Courant.

De Moker.

Nieuwe Apeldoornsche Courant.

Nieuwe Leidsche Courant.

Nieuwe Rotterdamsche Courant.

Nieuwe Tilburgsche Courant.

Nieuwe Venlosche Courant.

Nieuwsblad van Friesland.

Nieuwsblad van het Noorden.

De Noord-Ooster.
Opstand.
Provinciale Drentsche en Asser Courant.
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant.
Recht voor Allen.
De Roode Duivel.
Simplicissimus.
De Syndicalist.
De Telegraaf.
De Tijd.
De Tribune.
Twentsch Dagblad Tubantia.
Het Vaderland.
Het Volk.
Voorwaarts.
De Vrije Socialist.
De Wapens Neder.
De Zuid-Willemsvaart.

Secundaire literatuur

Aalders, Gerard, *'Weg met de koning!' Twee Eeuwen Majesteitsschennis in Nederland* (Den Haag 2016).

Altena, Bert, 'Sterke netwerken weerstaan repressie. Over anarchisme als sociale beweging', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 161/162 (2008) 1-11.

Ariëns, Hans, Laurens Berentsen en Frank Hermans, *Religies anarchisme in Nederland tussen 1918 en 1940. In het rijk der vrijheid* (Zwolle 1984).

Attardo, Salvatore, *Linguistic Theories of Humor* (Berlijn 1994).

Arvon, Henri, *Het anarchisme. Anarchisme in België en Nederland* (Den Bosch 2000).

- Bakhtin, Mikhail, *Rabelais and his World* (Cambridge Massachusetts 1968).
- Betjes, M.P., *Anton Constandse. Zijn anarchistische ideeën en zijn plaats in de anarchistische jongerenbeweging gedurende het Interbellum* (Amsterdam 1993).
- Berger, S., 'Comparative history' in: Idem, H. Feldner en K. Passmore red., *Writing history: theory and practice* (Londen 2010) 187-205.
- Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830' in: Idem en E. Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2010) 314-374.
- Blom, Ron en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).
- Blom, Ron, '1918: Geheim agent Wooning actief in soldaten- en arbeidersraad', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 176 (2011) 26-31.
- Bois, Mechteld de, 'Chris Lebeau (1878-1945). Sierkunstenaar, ontwerper, graficus en beeldend kunstenaar' in: Rudolf de Jong e.a. red., *Chris Lebeau. Kunstenaar en anarchist* (Amsterdam 2011) 25-38.
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bos, Dennis (inleiding), *Willem III. Koning Gorilla* (Soesterberg 2002).
- Bultsma, Volkert en Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940* (Amsterdam 1980).
- Burght, Fike van der, *Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep. Sociaalanarchistische jeugdbeweging in Nederland 1914-1918* (Amsterdam 2008).

Burkom, Frans van, 'Erich Wichman 1890-1929. Notities als biografie.' in: Idem en Hans Mulder red., *Erich Wichman 1890-1929. Tussen idealisme en rancune* (Utrecht 1983) 1-50.

Buschman, Marten, 'Cornelis Kitsz', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, (<<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/kitsz>>, geraadpleegd op 16-9-2017).

Carlson, Andrew R., *The Early Movement I, Anarchism in Germany* (Metuchen 1972).

Charité, J., *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972).

Constandse, Anton, *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Amsterdam 1985).

Cowman, Krista, "'Doing Something Silly": The Uses of Humour by the Women's Social and Political Unions 1903-1914, *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 259-274.

Daele, Els van, *De Mokergroep. Hoe de opstandige jeugd in de roerige jaren twintig de libertaire beweging in beroering bracht* (Amsterdam 2008).

Denekamp, Paul en Herman Noordegraaf, 'De geschiedenis van 'rooie dominees' in Nederland', *Onvoltooid Verleden. Kwartbaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 16 (2002) 43-56.

Doel, Wim van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011).

Duijn, Roel van, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985).

- Duijn, Roel van, *Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD106043 in samenwerking met de BVD* (Amsterdam 2012).
- Flesher Fominaya, Christina, 'The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid', *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 243-258.
- Franken, A., 'De totstandkoming van de dienstweigeringswet van 1923' in: Joos van Vugt en Leo van Bergen red., *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Nijmegen 1988) 29-40.
- Frieswijk, Johan, 'Gebroeders Hogerhuis', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, (<<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/hogerhuis>>, geraadpleegd op 13-9-2017).
- Gabriëls, Susanne e.a. red., *Paljassen van de pers. Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1990).
- Geertz, Clifford, 'Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture' in: Ibidem, *The Interpretation of Cultures. Selected essays* (New York 1973) 3-30.
- Gelre, Henk van en Wim Zaal, 'De Rapaille-partij. Wegens enorm succes mislukt', *Elseviers Weekblad* (29-9-1962) 19.
- Gevers, Dick, 'De zaak Sacco en Vanzetti', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 167 (2009) 4-22.
- Graaf, Beatrice de, 'Van 'helsche machines' en Russische provocateurs. De strijd tegen het anarchisme in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) 315-331.
- Gun Cunningham, Patrick, "'A Laughter That Will Bury You All": Irony as Protest and Language as Struggle in the Italian 1977 Movement', *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 153-168.

- Haffmans, F.J., *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman* (Westervoort 1999).
- Ham, Boris van der, 'Provoceren hóórt bij Nederland', *NRC Handelsblad*, 8-2-2005.
- Harmsen, Ger, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975).
- Harmsen, Ger, 'Jan Postma', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, (<<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/postma-j>>, geraadpleegd op 16-9-2017).
- Hart, Marjolein 't, 'Humour and Social Protest: An Introduction', *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 1-20.
- Hazekamp, Arie, 'Hoe het bezit van een revolver Klaas Blauw fataal werd', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 142 (2003) 23-30.
- Hazekamp, Arie, 'Het dienstweigeringsmanifest en het groeiende antimilitarisme', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 186/187 (2014) 35-41.
- Heering, H.C., *Socialisten en justitie. Kroniek van een moeilijke relatie* (Groningen 1994).
- Heijden, Marien van der, *Albert Hahn* (Amsterdam 1993).
- Heijmans, Greet en Annelies Koster, *De IAMV van 1904 tot 1921. Geschiedenis van de internationale anti-militaristische vereeniging* (Zwolle 1984).
- Hendriks, Harry, 'De geschiedenis van De Roode Duivel' in: Jet Greebe e.a. red., *Engelbewaarder Winterboek* (Amsterdam 1979) 169-192.
- Hiller, Harry H., 'Humor And Hostility: A Neglected Aspect Of Social Movement Analysis', *Qualitative Sociology* 6 (1983) 255-265.

- Hoekman, Pieter en Jannes Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1940. De geschiedenis van de eerste vakcentrale in Nederland* (Amsterdam 2016).
- Hoffmann, Casper, *De anarchistische jeugdbeweging in de jaren twintig* ([Amsterdam] [1978]).
- Houten, Harmen van, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985).
- Huong, Nghiem Lien, ‘Jokes in a Garment Workshop in Hanoi: How Does Humour Foster the Perception of Community in Social Movements?’, *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 209-223.
- Jacobs, Pszisko, *Henk Eikeboom, anarchist. Een biografie* (Haarlem 1986).
- Jong, Rudolf de, ‘Geschiedenis van het NSV’, *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 49 (1981) 33-35.
- Jong, Rudolf de, ‘Anton Constandse en het Nederlands anarchisme’, *De Gids* 148 (1985) 735-758.
- Jong, Rudolf de, ‘De prent in de pers van de Nederlandse anarchisten’, *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 100 (1992).
- Jong, Rudolf de, ‘Lebeau: Kunstenaar en Anarchist. Maar anarchistisch kunstenaar?’ in: Idem e.a. red., *Chris Lebeau. Kunstenaar en anarchist* (Amsterdam 2011) 13-23.
- Kaldor, Mary, ‘Social Movements, NGOs and Networks’ in: Luc Reydam's red., *Global Activism Reader* (Londen 2011) 3-23.
- Kenkhuis, Hennie e.a. red., *De Wapens Neder I, De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen [1985]).

- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kessler, Lauren, *The Dissident Press. Alternative Journalism in American History* (Beverly Hills 1984).
- Kleijn, A., *Spelers buiten spel. Provocatie van gezag en maatschappij* (Alphen aan den Rijn 1967).
- Kluver, P., 'De antimilitaristen van de daad: de dienstweigeraar in de periode 1895-1923', *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw*, 3-28.
- Kooijman, P.A., *Neem en eet. Bomaanslag en opruiing als sociale filosofie* (Den Haag [1967]).
- Korlaar, Ed', '“Ons protest geldt het ganse systeem”. Sacco, Vanzetti en radicaal-links in Nederland', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 167 (2009) 31-42.
- Kuipers, Giseline, *Good Humor, Bad Taste. A Sociology of the Joke* (Berlijn 2006).
- Laan, Jaap van der (inleiding), *De Moker. Opruiend blad voor jonge arbeiders 1923-1928 & De Pook. Orgaan tot onderlinge oprakeling 1926-1928* (Utrecht 2016).
- Langeveld, Willem, *Politiek per prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie* (Amsterdam 1989).
- Levy-van Halm, Koos, *Melle mocht geen Jezus heten* (Amsterdam 2016).
- Lobel, Wim de, 'Bij de dood van een revolutionair. Piet Kooijman: man van theorie en daad', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 13 (1975) 29-30.
- Maas, Nop. 'De Roode Duivel', *De Parelduiker* 3, 1 (1998) 33-39.

- Mantel, Bernard, *Ik ben burger en hoop dat te blijven. Dienstweigering en dienstweigerbeweging in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992).
- Marshall, Peter, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism* (Londen 2008).
- Miller, David Leslie, *Anarchism* (Londen 1984).
- Moulaert, Jan, *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914* (Berchem 1981).
- Mühsam, Erich, 'Humor en Revolutie', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 143 (2003) 33-34.
- Mulder, Hans, 'Erich Wichman: anders en anti' in: *Erich Wichman 1890-1929*, 137-159.
- Olesen, Thomas, 'The Funny Side of Globalization: Humour and Humanity in Zapatista Framing', *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 21-34.
- Ostertag, Bob, *People's Movements, People's Press. The Journalism of Social Justice Movements* (Boston 2006).
- Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940 I, 1918-1922* (Assen 1968).
- Oud, P.J., *Het jongste verleden II, 1922-1925* (Assen 1968).
- Pas, Niek, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam 2003).
- Pauw, J.L. van der, *Coremans de Rapaljaan. Opkomst en ondergang van L.G.A. Coremans en zijn Rapaille Partij* (Rotterdam 1986).
- Perry, Jos, 'Deel I. De jaren 1894-1919' in: Idem e.a. red., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 9-61.

- Ramaer, Hans, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam 1977).
- Ramaer, Hans, 'Provo en de vernieuwing van het anarchisme', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 83 (1988) 16-20.
- Ramaer, Hans (inleiding), *Alarm. Anarchistisch maandblad* (Utrecht 2012).
- Ramaer, Hans, 'Herman Groenendaal moet vrij', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 192 (2015) 8-11.
- Ramaer, Hans, 'De Gorillaoorlog. Anarchisten en de Oranjemonarchie', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 192 (2015) 15-24.
- Romanienko, Lisiunia A., 'Antagonism, Absurdity, and the Avant-Garde: Dismantling Soviet Oppression through the Use of Theatrical Devices by Poland's "Orange" Solidarity Movement', *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 133-151.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2010).
- Rulof, Bernard, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).
- Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968).
- Skirda, Alexandre, *Facing the Enemy. A History of Anarchist Organization from Proudhon to May 1968* (Edinburgh 2002).
- Streitmatter, Rodger, *Voices of Revolution. The Dissident Press in America* (New York 2001).
- Termeer, Guus, *Dienstweigeraars over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984).

- Teune, Simon, 'Humour as a Guerilla Tactic: The West German Student Movement's Mockery of the Establishment', *International Review of Social History* 52, S15, 115-132.
- Tilly, Charles, *Regimes and Repertoires* (Chicago 2003).
- Tilly, Charles, *Contentious Performances* (New York 2008).
- Tilly, Charles en Sidney Tarrow, *Contentious Politics* (Boulder 2007).
- Touwen, Jeroen, 'Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen' in: Karel Davids en Marjolein 't Hart red., *De Wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011) 185-230.
- Turcato, Davide, 'Italian anarchism as a Transnational Movement, 1885-1915', *International Review of Social History* 52 (2007) 407-444.
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vrankrijker, A.J.C. de, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950).
- Vrankrijker, A.J.C. de, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972).
- 'Vrij Socialisme en Antimilitarisme', *de AS. Anarchistisch Tijdschrift* 71 (1985) 33-34.
- Ward, Colin, *Anarchism. A Very Short Introduction* (New York 2004).
- Weringh, Koos van, *Albert Hahn. Teken en te ontmaskeren* (Amsterdam 1975).
- Wise, Nathan, 'Fighting a Different Enemy: Social Protests against Authority in the Australian Imperial Force during World War I', *International Review of Social History* 52, S15 (2007) 225-241.